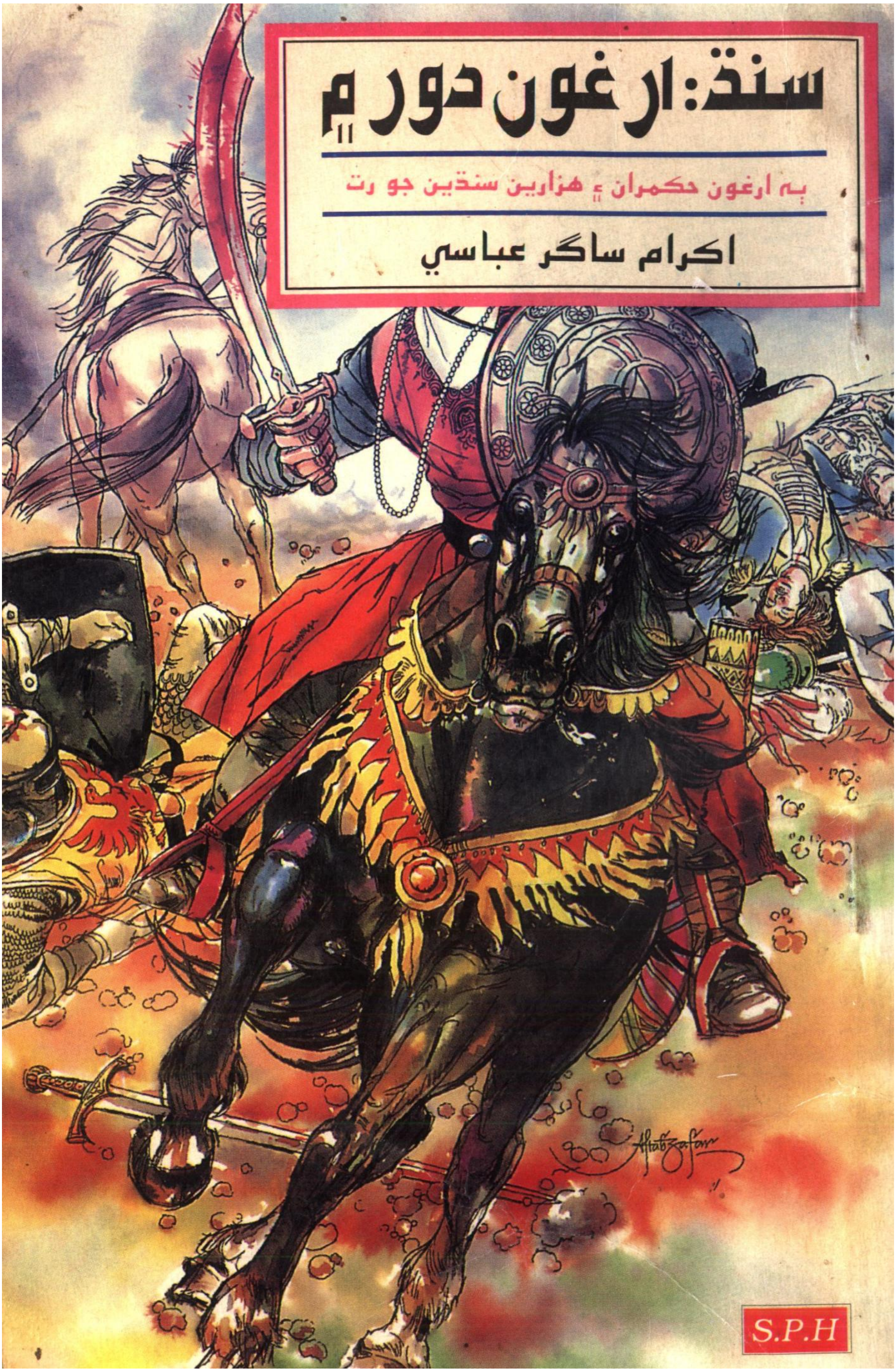

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ارغون دؤر ۾

ٻه ارغون حڪمران ۽ هزارين سنڌين جو رت

اڪرام ساگر عباسي

نئون نياپو اڪيڊمي

٢٤ - ۴ ماڙ، رحمان ڪورٽ،
تبت سينٽر ڪراسنگ،
ايم. اي. جناح روڊ ڪراچي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سنڌ ارغون دؤر ۾

ٻہ ارغون حڪمران ۽ هزارين سنڌين جو رت

اڪرام ساگر عباسي

ڇاپو پهريون: ڊسمبر 2000ع
ڪمپوزنگ: زينت ڪمپوزرس 4/24، رحمان ڪورٽ،
ايم. اي. جناح روڊ ڪراچي.

قيمت: 50 روپيا

هول سيل ايجنٽ
نئون نياپو ڪتاب گهر
لڳ گهنٽي ڦاٽڪ
لاڙڪاڻو سنڌ

SINDH IN ARGON PERIOD
TWO ARGON KINGS
AND BIOOD OF THOUSANDS SINDHIES
BY: IKRAM SAGAR ABBASI

EDITION: FIRST: DECEMBER 2000
PUBLISHED BY: ***NAON NIAPO ACADEMY***
KARACHI

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

آچيندي لڄ مران

مانواري دادا سنڌي

جي نالي جنهن سڄي زندگي،
تاريخ جي آئيني ۾
اسان کي، اسان جا ئي عڪس،
ڏيکارڻ ۾ گذاري ڇڏي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پبلشر جو نوٽ: انعام عباسي

اچو ته ويچاريون: اڪرام ساگر عباسي

ترتيب

1- ٻه ارغون حڪمران ۽ هزارين سنڌين جو رت
2- ارغون دور ۾ سنڌين جو سياسي شعور
3- ارغون دورجوسماجي، اقتصادي ۽ انتظامي جائزو
4- ارغونن جي پڄاڻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پبلشر جو نوٽ

سنڌ جي تاريخ تي اڃا شديد محنت جي ضرورت آهي. اڄ ويتر ان جي وڌيڪ ضرورت وري هاڻوڪي سياسي حوالي سان پڻ وڌي وئي آهي.
جو تہ جنهن بحران مان اڄ اسان گذري رهيا آهيون. ان جون سڌيون پاڙون وچي ڪالهہ جي اسان جي وڏڙن پاران ڪيل غلط فيصلن ۽ حد کان وڌيڪ سادگي ۽ پيار جي تهن ۾ کپن ٿيون.
۽ جيستائين اسان انهن ڪيل غلطين جو اپياس نہ ڪنداسين. وقت ۽ ماحول کي ياد نہ رکنداسين. تہ شايد هڪ وار وري اسان ڪي ڪير بہ ان اونداهي ڪُن کان بچائي نہ سگهي.
۽ صاف ائين لڳي رهيو آهي تہ جڻ هيءَ حد ۽ وقت اسان سنڌين لاءِ تاريخ ۽ قدرت پاران طئي ڪيل آخري حد آهي. جي اسان اڄ پاڻ نہ سنڀاليو تہ پوءِ فقط اسان وٽ سنڌ جون يادون ئي وڃي باقي رهنديون.
۽ ماضيءَ کي ياد رکندڙ ۽ پنهنجن ڪيل غلط فيصلن تي تکي نظر رکندڙ ئي پنهنجو ۽ پنهنجن ايندڙ نسلن جو جهان جوڙي سگهندا آهن.
سو هي ڪتاب بہ جڻ ان ويسر واري مرض کان ڇوٽڪارو ڏيارڻ لاءِ هڪ سٺيءَ طور پڌرو ڪجي ٿو.
۽ جي ڪنهن هڪ ئي ڪٿي هن ڪتاب مان لاڀ پرايو تہ جهڙوڪر اسان جا گهاٽا ٽڪ لٿا.

انعام عباسي
چيئرمين
نئون نياپو اڪيڊمي

اڄو
ئي
ويچاريون

تاريخ هڪ اهڙو علم آهي، جنهن جي سکيا کان سواءِ ڪابہ قوم ترقيءَ جي راهہ تي وڌي نٿي سگهي. تاريخ جو شعور بہ انسان ذات لاءِ اوترو ئي ضروري آهي، جيترو ٻين علمن جو شعور. بدنصيب آهن اهي قومون جيڪي تاريخ جي ڄاڻ کي غيرضروري سمجهنديون ان کان ڪنلاڻار ڪن ٿيون. اسان جي قوم بہ هڪ اهڙي ئي بدنصيب قوم آهي، جنهن جو سمورو تاريخي اثاثو (پنج هزار سال قبل از مسيح کان وٺي، اڄ جي جديد سائنسي دور تائين) آڱرين تي ڳڻڻ جيترن ڪتابن تي مشتمل آهي. جيڪو پڻ ڌارين ليکڪن جو لکيل آهي. جن پنهنجن مفادن تحت سنڌي قوم کي نفسياتي طور مريض ڄاڻائڻ ۾ ڪابہ ڪسر ڪانہ ڇڏي آهي. واقعن کي اهڙو تہ مروڙي سروڙي پيش ڪيو آهي. جو سلجهائڻ جي هزارها ڪوشش جي باوجود اهي وڏيڪ الجهندا ٿا رهن.

اسان جا ڏسٽا وائسٽا اسڪالر ۽ اسان جا اهم ترين علمي، ادبي ۽ تاريخي ادارا پنهنجن فرضن کان غافل نظر ايندا. سنڌي ادبي بورڊ ۽ سنڌ الاجي کي جڙندي ورهہ گذري ويا، پر اڄ تائين اسان جا اهي ادارا بنيادي مواد جو بہ پورائو ڪري ناهن سگهيا. سنڌي ادبي بورڊ اڃا تائين سنڌ جي تاريخ تي ڪو مڪمل دستاويز تہ پري جي ڳالهہ پر ترجمن مان بہ فارغ ٿي نہ سگهيو آهي. سنڌالاجي بہ اڄ تائين سنڌ جي تاريخ تي بہ چار ڪتاب ڏيئي خاموش ٿي وئي آهي. اهڙائي حال اسان جي ٻين ادارن جا ئي آهن.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

منهنجن اهڙن جملن چوڻ جو مقصد ڪنهن جي دل آزاري ڪرڻ نہ آهي پر ڪيتري نہ افسوس جي ڳالهہ آهي جو اڄ تائين اسان سومرن جي دور جي بہ مڪمل تاريخ مرتب ڪري ڪو نہ سگهيا آهيون...

منهنجو هي ننڍڙو ڪتاب، ارغون دور جو ڪنهن حد تائين پورائو ڪري ٿو. هن ڪتاب کي منظر عام تي آڻڻ مان منهنجو مقصد سنڌ جي نئين ٽهيءَ کي هڪ قسم جو تاريخي اولڙو ڏيکارڻ جي ڪوشش سمجهي وڃي. هن ڪتاب جي مطالعي ڪرڻ کانپوءِ اڄ جي حالتن جو جائزو وٺي، ڀيٽا ڪرڻ مان سڌ پوي ٿي تہ اسين اڄ بہ اهڙي تباهي جي ڪناري تي اچي پهتا آهيون، جتي جي اسان سوچ ويچار ۾ پنهنجي پرائي وچم فرق ڪرڻ بجاءِ ائين وقت جي وهڪرن ۾ لڙهندا رهياسين تہ هڪ ڀيرو ٻيهر ارغون دور جيان تباهيءَ جو منهن ڏسڻو پوندو. اڄ بہ اسين ايڪي ۽ اتحاد کان پري، سنڌ جي قومي سلامتي ۽ بقا جي مزاحمتي جنگ جا الڳ الڳ سرواڻ بڻجڻ جا خواهشمند، دشمن کي دشمن سمجهندي بہ انهن جو مهرو بڻجي ڪم ڪرڻ ۾ فخر ڪندڙ. اڄ بہ جيڪڏهن گهرائي سان غور ويچار ڪري ڏسبو تہ اسان جي چئوڌاري ڪيترائي، قاضي قادن گهمندي ڦرندي نظر ايندا. هي ڪتاب اڄ جي قاضي قادن ۽ ڪوناڻي سيدن جهڙو ڪردار ادا ڪندڙن لاءِ سبق آميز پڻ آهي. ڪين يقين هجڻ گهرجي تہ، جيڪڏهن سنڌ کي ٻيهر اهڙين ڪٺن حالتن مان گذرڻو پيو تہ انهن جو حشر بہ قاضي قادن ۽ ڪوناڻي سيدن جهڙو ئي ٿيندو ۽ سندن نالو سنڌ جي تاريخ ۾ لعنت ملامت جو باعث بڻبو.

تنهن ڪري ضرورت آهي يڪجهتي جي، ايڪي، اتحاد ۽ ٻڌيءَ جي قومي آزادي لاءِ هڪ آواز ۾ گڏجي جدوجهد ڪرڻ جي، پنهنجن تاريخي ڪوتاهين کي دور ڪندي اڳتي وڌڻ جي.

ارغونن جي مختصر ترين دور حڪومت، سنڌ تي تمام گهرا اثر ڇڏيا. ارغونن پاڻ تہ سنڌ تي ڇٽيهہ سال حڪومت ڪئي، پر انهن کان پوءِ ترخان ۽ مغل پڻ انهن جي ئي پيداوار هئا.

تاريخ جا ورق ورائڻ مان سُڌ پوي ٿي تہ ارغونن جهڙو اونداهو دور سنڌ نہ اڳ ڏٺو هو ۽ نہ ئي پوءِ. اهوئي سبب آهي جو ارغونن جي فتح جي تاريخ "خراب سنڌ" (٩٢٧هہ) مان ڪڍي وئي. جيئرن انسان کي کهاٽي ۾ پيڙائڻ، جيئرن انسانن جون کلون لهرائي انهن ۾ بهہ ڀري تحفا ڪري موڪلڻ، جيئرن انسانن کي ٻورين ۾ سبرائي ٻڪر واري ڪوٽ جي برج تان سنڌوءَ ۾ اڇلائڻ، ٻي ڏوهہ واٽ ويندڙن کي قتل ڪرڻ، انهيءَ ڏپ کان تہ متان بغاوت نہ ايري پوي. تنهن ڪري ڳوٺن جا ڳوٺ قتل ڪرائي ڇڏڻ، ڏيهي ماڻهن وٽ جيڪا بہ موڙي ڏسن تہ اها لٽي ڦري پنهنجي قبضي ۾ ڪرڻ، ارغونن جو خاص مشغلو هوندو هو. وري انهن 36 سالن مان اڄا بہ همايون بادشاهہ 41-1543ع وارا اڍائي سال الاهي آفت کان گهٽ ثابت ڪونہ ٿيا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

همايون جي فوجي لشڪر لٽ ڦر سڄي سنڌ کي پنهنجن پيرن هيٺان لتاڙيو. سنڌي ماڻهن لاءِ هڪ پاسي پٽ ته ٻي پاسي باهه هئي. شاهه حسن، همايون کي ڪمزور ۽ هيٺو ڪرڻ لاءِ نه رڳو پوکي راهيءَ ڪرڻ کان منع ڪئي هئي، پر تيار بيٺل فصلن کي پڻ ٻيلائي ڇڏڻ جو حڪم ڏنو هو.

شاهه حسن ۽ همايون جي وچ ۾ هلندڙ انهيءَ سرد جنگ، سنڌي ماڻهن کي صفا ٻي چسو ٻٽائي ڇڏيو هو. همايون جي لشڪر سان منهن ڏيڻ ايجان آجا ٿي مس ٿيا ته وري ٺاهه حسن جا ڪتا پٺي مٿن ڪڙڪيا. ان روز روز جي ڦرلٽ ۽ غارتگري مان بيزار ٿيجي ڪيترائي معتبر ماڻهو جلاوطن ٿيڻ تي مجبور ٿي ويا. پنهنجا اباڻا ڪک ڇڏي ڪيترائي سنڌ واسي، ڪڇ، گجرات ۽ عرب رياستن ڏانهن وڃي رهڻ لڳا. انهيءَ چوڻ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته اڄ جيڪا سنڌي قوم ۾ ويڳاڻپ ۽ واٽڙائپ نظر اچي رهي آهي، اها پڻ ارغون دور جي پيداوار آهي.

ارغونن جي دور جو مطالعو ڪندي، جيڪا ڳالهه تلهي ليکي محسوس ٿئي ٿي اها آهي سنڌي قوم ۾ غيريقينيءَ واري صورتحال . ڄام فيروز جي دور حڪومت ۾ عوام حڪومتي ڪارگذارين مان مايوس ٿي چڪو هو. شاهي درٻار ۾ عوام جي فلاح، ٻهبود ۽ سماجي، معاشرتي ترقيءَ جي صلاح مشورن بجاءِ سازشي منصوبا جڙڻ لڳا. اهڙو وايو منڊل ڏسي، درياخان پنهنجن حمايتن سميت، حڪومتي مشينريءَ کان جدا ٿي ويو. وطن دوست ۽ سرويچن جي جاءِ خوشامدڙن ۽ چاپلوسن اچي والاري. جيڪي وقت اچڻ تي ڄام فيروز سان وفا ڪرڻ بجاءِ ارغوني صفن ۾ شامل ٿي ويا. اهوئي سبب هو جنهن جي ڪري عوام ارغونن جي انهيءَ ويڙهه کي قومي بقا جي ويڙهه سمجهڻ بجاءِ هڪ مخصوص طبقي جي ويڙهه ڄاڻي پاڻ کي ان کان پاسيرو پئي رکيو. پر جڏهن ارغوني لشڪر راتاها هڻڻ لاءِ مٿن اچي ڪڙڪيو ته مجبورن سنڌين ساڻن مهاڏو پئي اٽڪايو، نه ته ٻي صورت ۾ هر ڪو پنهنجي پنهنجي منهن خاني خان هو. حڪومتي ڪارندن کان وٺي درياخان ۽ ٻلاولي تحريڪ جي پوئلڳن سميت ڪنهن به سورهيه گڏيل حڪمت عملي جوڙڻ ڏانهن ڌيان ئي نه ڏنو. نتيجو اهو نڪتو جو ارغونن جو هڪ ننڍڙو ٽولو، جنهن جو ڪوبه ٻڻ ٻنياد ڪونه هو ۽ نه ئي وري ڪو پٺيان ڪين مدد ڪرڻ وارو هو. سنڌ جهڙي وسيع ۽ مردم خيز خطي جو فاتح ٿيجي ويو ۽ سنڌ جا سرويچ واري واري سان سنڌ تان سر گهوري قربان ٿيندا رهيا ۽ سنڌ ڏينهون ڏينهن وٺي ٿي غلاميءَ ۾ جڪڙجندي وئي.

آءٌ پنهنجن پڙهندڙن کي اها گذارش ڪندس ته منهنجي هن ننڍڙي ڪاوش جو مطالعو ڪري، پنهنجي راءِ کان ضرور آگاهه ڪن. آءٌ قومي فرض ڄاڻي انهيءَ تي عمل ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪندس. اها منهنجي خوش قسمتي ٿيندي جو مون کي عام پڙهندڙ نقاد ملندو.

آءٌ ٿورائتو آهيان ڀاءُ انعلرعباسي جو جيڪو هڪ ڀيرو ٻيهر ٽوهان ۽ منهنجي وچ ۾ ملاقات جو وسيلو بڻيو ۽ پنهنجي پياري دوست امام راشديءَ جو پڻ جنهن هن ڪتاب لکڻ ۾ تمام گهڻي مدد ڪئي.

اڪرام ساگر عباسي

شاهہ بيگ ارغون جڏهن پاڻ کي ٻن طاقتور حڪمرانن جي وچ ۾ ڦاٿل ڏٺو تہ هن پنهنجن اميرن کي گهرائي ساڻن صلاح مشورا ڪيا تہ "هڪ نہ هڪ ڏينهن بابر ضرور ڪابل مان ڪهي، اچي قنڌار تي حملو ڪندو. تنهن ڪري بهتر آهي تہ، ان کان اڳ ئي اسان کو ٻيو ملڪ هٿ ڪيون." سمورا امير ان صلاح تي متفق ٿيا ۽ اهو طئي ٿيو تہ شال (ڪوئٽا) ۽ سيوي تي قبضو ڪيو وڃي. اهڙي طرح هڪ وڏو ڪٽڪ ساڻ ڪري شاهہ بيگ ارغون "شال ۽ سيوي" طرف وڌيو. جڏهن سيوي جي حاڪم کي شاهہ بيگ جي ڪاهي اچڻ جي خبر پئي تہ ان معتبر ماڻهن کي، سوکڙين پاکڙين سميت شاهہ بيگ ڏانهن موڪليو ۽ پنهنجي وفاداريءَ جو يقين ڏياريو. ڪجهہ ڏينهن سيويءَ ۾ رهي، شاهہ بيگ ارغون قنڌار ڏانهن موٽي ويو.

1507ع ۾ بابر قنڌار جي فتح لاءِ روانو ٿيو ۽ شاهہ بيگ ارغون قنڌار کي آخري سلام چئي شال ۽ سيويءَ تي ديرو ڄمائي ويٺو. اهو علائقو جيئن تہ غيرآباد ۽ جابلو هو سو سندس اخراجات جي حساب کان تمام گهٽ هو، ان ڪري هن جاپڙاپا ڏکيا ڏينهن پئي گذريا. ڌن ۽ دولت جي حاصلات ۽ بابر جي ڊپ کان شاهہ بيگ سنڌ تي قبضي لاءِ پنهنجن اميرن سان صلاح ڪئي ۽ پنهنجي پاءُ سلطان محمد ارغون جي سپہ سالاريءَ ۾ وڏو لشڪر سنڌ جي سرحدي شهر سبيءَ تي چاڙهي موڪليو. سبي شهر ۾ انهن تمام گهٽي ڦرلٽ ڪئي ۽ ان جنگ ۾ اتان

ٻہ ارغون حڪمران ۽ هزارين سنڌين جو رت

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جو نائب، حملي ڪندڙن سان وڙهندي مارجي ويو.

تڏهن سنڌ تي ڄام نندو (ڄام نظام الدين) حڪمراني ڪندو هو. ان وٽ جڏهن ارغوني حملي جي خبر پهتي ته ڄام نندي درياخان جي اڳواڻيءَ ۾ لشڪر موڪليو. درياخان ارغونن تي حملو ڪري سلطان محمد کي قتل ڪري ڇڏيو ۽ باقي ارغون لشڪر پنهنجي سپهه سالار جي مارجڻ ڪري همٿ هاري وينو ۽ ڇڙوڇڙ ٿي واپس "شال" وڃي پهتو. ان شڪست شاهه بيگ ارغون جا حوصلا ٽي خطا ڪري ڇڏيا ۽ سنڌ فتح ڪرڻ جو ارادو سندس سيني اندر حسرت بڻجي رهجي ويو ۽ ڄام نندي جي زندگيءَ ۾ وري ڪنهن به سرحد سان هٿ چراند ڪرڻ جي سگهه نه ساري.

1508ع ۾ ڄام نندي وفات ڪئي. سنڌ جي تخت تي ڄام فيروز ويٺو. ڄام فيروز جيئن ته اڃا الهڙ جوان هو. تنهن ڪري هو، هر وقت محل اندر عيش عشرت ۾ مگن پئي رهيو. ملڪ کان ٻاهر ته نهيو، پر ملڪ اندر ڇا پئي وهيو واپريو ان ۾ به ڪيس ڪا دلچسپي نه هئي. سمن ۽ خاصخيلين عوام سان ظلم ڪرڻ شروع ڪري ڏنا. ملڪ جو سمورو انتظام ڏاوان ڏول ٿي ويو. بدامني ۽ انتشار سبب عوام جو آرام ۽ سڪون ختم ٿي ويو.

درياخان به جڏهن ڏٺو ته هن نااهل حڪمران آڏو هڪ به نه ٿي هلي ته حڪمران ڏر کي ڇڏي پنهنجي جاگير "ڳاهان" ۾ وڃي رهيو. ڄام فيروز جي ڇوڪري مسخرن، چاپلوسن ۽ سازشين جو گهيراءُ وڌندو رهيو. مجبورن عوام ڄام صلاح الدين کي گجرات وڃي واهر ڪرڻ لاءِ ٻاڏايو، جيڪو مظفر گجراتي کان ڏهه هزار پيادن ۽ سوارن جو لشڪر وٺي لٽي تي ڪاهي آيو. ڄام فيروز مقابلي جو ست نه ساري جنگ بنا حڪومت جون واڳون ڄام صلاح الدين جي حوالي ڪري ڀڄي ويو. ان بعد ڄام فيروز ماءُ کي ميڙ ڪري ۽ پيءُ جا واسطا ڏئي درياخان کي پرچايو. درياخان ڄام نندي جي پيار ۽ مهربانين کي ڏسندي، ڄام فيروز کي حڪمراني واپس ڪرائڻ لاءِ لٽي تي حملو ڪيو ۽ وڏي ڏاهپ سان هارايل جنگ کي فتح ۾ تبديل ڪري ورتو. اهڙي طرح ڄام فيروز هڪ دفعو ٻيهر سنڌ جي حڪومت حاصل ڪئي.

انهن گهرو جنگين ۽ فسادن به هٿي وڃي هنڌ ڪيو. نور گاهي ۽ دولت شاهي (ارغون ايجنٽ) جيڪي اڳ ئي سنڌ پهچي چڪا هئا ۽ ڄام فيروز جي اهم اميرن ۾ شمار پئي ٿيا، تن پڻ شاهه بيگ ڏانهن قاصد موڪلي سنڌ جي اندروني حالتن کان آگاهه ڪيو ۽ حملي ڪرڻ لاءِ اتساهيو. پر جيئن ته شاهه بيگ اڃان اڳيون ڌڪ وساري نه سگهيو هو، تنهن ڪري ان حملي جي همٿ نه ڪئي.

ڄام فيروز جڏهن درياخان جي مدد سان، ٻيهر حڪومت حاصل ڪئي ته ڄام فيروز جي دل ۾ درياخان کان ڊپ پيدا ٿي پيو، تنهن ڪري ان درياخان کان به جند

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڇڏائڻ پئي گهري، هن پنهنجي ماءُ مدينا ماچياڻيءَ کي شاهه بيگ ڏانهن موڪلي، سنڌ تي حملي ڪرڻ جي دعوت ڏني.

اهڙن نياپن ۽ سنيهن ملڻ ڪانپوءِ شاهه بيگ نيٺ دل جهلي هڪ ڀيرو ڀيهر ڀاڳ آزمائڻ جي ڪوشش ڪئي.

"سياري جي شروع ۾ هڪ هزار سوار تيار ڪري، سيوي کان سنڌ موڪليائين، هن حملي ۾ مغل هڪ هزار اٺ ڪاهي ويا، جيڪي رات جو باغن جي نارن ۾ ڪم ڪندا هئا. ٻين شين جو يا انهيءَ ملڪ جي آباديءَ جو اندازو ان مان لڳائڻ گهرجي. لشڪر انهي گردونواح ۾ هڪ هفتو رهي موٽي ويو." (1)

شاهه بيگ جي ان حملي ڪرڻ مان ٻه مقصد نمايان طور نظر اچن ٿا. هڪ ته ان حملي مان هن سنڌين جي يڪجهتيءَ ۽ فوجي سگهه جو اندازو ڪرڻ پئي گهريو ۽ ٻيو وري درياخان ۽ مخدوم بلاول جي ڌرتيءَ سان هٺ چراند ڪري بلاولي پيروڪارن ۽ درياخان جو ردعمل ڏسڻ پئي گهريو.

جڏهن شاهه بيگ جو لشڪر سواءِ ڪنهن رنڊ روڪ جي ائين ڏينهن تائين مسلسل ان ڌرتيءَ کي پيليندو رهيو ۽ ڦرلٽ ڪري بي انداز مال غنيمت سميت سواءِ ڪنهن جنگ جدل ۽ جاني نقصان جي واپس پهتو ته ان سنڌ تي ڀرپور حملي لاءِ تياري ڪئي. فوجي لشڪر ۾ ارغونن، ترخانن ۽ مغلن کان سواءِ شال ۽ سيوي جا بلوچ به ڀرتي ڪيا. اهڙي طرح هو، هڪ وڏو ڪٽڪ ڪاهي سنڌ تي هڪ ڀيانڪ آفت بڻجي ڪڙڪيو. شاهه بيگ پنهنجي لشڪر کي ٻن حصن ۾ ورهايو. ٻهريان ٻه سئو چاليهه چونڊ بهادرن جو هڪ ننڍڙو لشڪر مير فاضل جي نگرانيءَ ۾ روانو ڪيو ۽ پاڻ وڏي ڪٽڪ سان انهن جي پٺيان پٺيان پئي آيو.

سنڌ تي انهيءَ ارغوني ڪاهه جي خبر جڏهن بلاولي پيروڪارن کي پئي ته انهن درياخان جي پٽن محمود خان ۽ مٺڻ خان جي نگرانيءَ ۾ لشڪر تيار ڪري ٺٽيءَ وٽ مير فاضل ڪوڪلتاش جو اچي اڳ جهليو، ٻنهي ڌرين ۾ جنگ لڳي. ملڪ ۾ بدانتظامي ۽ انتشار هجڻ ڪري، عام رعيت حڪومت کان پاسيري هئي، عوام ڌارين جي ان حملي کي به اڳين حملن جيان محسوس ڪيو. پر محمود خان ۽ مٺڻ خان سنڌ جي حڪومتي ڍانچي کان پاسيرو هوندي به وطن جي آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ لاءِ جنگ جوٽي، جنگ هلندڙ هئي، شاهه بيگ به باغبان ۾ اچي خيما کوڙيا. شاهه بيگ جو وڏو لشڪر ڏسي اتان جا زميندار پنهنجي روايتي ذهنيت جو مظاهرو ڪندي سندس خدمت ۾ سوکڙين سميت پيش ٿيا. ان نذر نياز ۽ زميندارن جي بعيت ميڃڻ جي خبر سنڌي لشڪر تي ڏاڍو هاڃيڪار اثر ڇڏيو. سنڌي لشڪر اهو ٻڌي دل هاري ويٺو ۽ هار پسي پوئتي موٽ کاڌي.

"شاهه بيگ لڪيءَ جي جبلن کان ٺينڊو ٺٽي تي حملي آور ٿيو ۽ خانواهه جي ڪناري تي خيما کوڙيا. 22 ڊسمبر 1520ع تي جنگ لاءِ نغارا وڄايا ويا. ٻنهي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏرين ۾ اهڙي تہ سخت لڙائي لڳي، جنهن جي شرح ڪان قلم جي زبان قاصر آهي. نيٺ شاهہ بيگ فتحمند ٿيو. ڄام فيروز درياهہ ٽپي ڀڄي ويو ۽ درياخان ننگر بردي قبتاش نالي ارغون جي (جنهن کي قبتاش جي لقب سان سڏيندا هئا) هٿان ٻين سمن سپاهين سان گڏ قتل ٿي ويو." (2)

22 ڊسمبر 1520ع جو سڄ سنڌ واسين لاءِ غلاميءَ جو پيغام کڻي آيو ۽ 31 ڊسمبر 1520ع تائين ٺٽي ۾ رت جي راند جاري رهي. حڪومتي ڪارندن خواہ بزرگ شخصيتن جي تميز ڪرڻ بجاءِ مغل لشڪر، گهرن ۾ گهري ڦرلٽ ڪندو رهيو. ماڻهن کي اهل عيال سميت گرفتار ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح سنڌ سمن جي صاحبيءَ مان نڪري ارغونن جي هٿ چڙهي وئي.

ارغونن فتح حاصل ڪرڻ کان پوءِ ڏيهي ماڻهن سان تمام برو سلوڪ ڪيو. امن جي وستيءَ مان امن امان بلڪل ختم ٿي ويو. قتل، غارت ۽ ڦرلٽ هڪ معمول بڻجي ويو. انسانيت جو نالي ماتر بہ خيال ڪونہ ڪيو ويو. درياخان جي شهيد ٿيڻ ۽ ارغونن جي فتح جو ٻڌي ڄام فيروز ٻار ٻچا ٺٽي ۾ ڇڏي پنهنجو سر بچائي ڀڄي ويو. ان کي جڏهن ٻي ڪا واهہ نظر نہ آئي تہ شاهہ بيگ سان صلح ڪرڻ خاطر آزين نيازين ڀريو خط لکي غلاميءَ جو طوق ڳچيءَ ۾ پائي زندگي بسر ڪرڻ جو وچن ڪيو:

"هن غلام کي ايتري طاقت ٿي ڪانهي جو حضور جن سان مقابلو ۽ جنگ ڪري سگهي. هن وقت تائين جيڪي ڪم ٿي چڪا آهن سي رڳو پنهنجي ساهہ جي خوف ۽ ٻين جي پڙڪائڻ ڪري ٿيا آهن. جيڪڏهن بخشش جي پاڻيءَ سان مون نمائي جا گناهہ ڌوتا ويندا تہ هر حال ۾ زر خريد ٽيل غلام ٿي گذاريندس ۽ جيستائين حياتي هوندي حضور جن جي ليکي کان ٻاهر قدم نہ رکندس. جڏهن حضور جن پنهنجي لشڪر سميت ٺٽي شهر کان ٻاهر منزل انداز ٿيندا تڏهن آئون حضور جن جي قدم بوسي اچي ڪندس." (3)

جنوري 1521ع ۾ شاهہ بيگ ۽ ڄام فيروز جي وچ ۾ ملاقات ٿي. ڄام فيروز تمام گهٽي ادب سان شاهہ بيگ اڳيان عاجزيءَ ۽ احسان منديءَ جو اظهار ڪيو. شاهہ بيگ ڪيس پنهنجي پيءُ امير ذوالنون مرحوم جي سروپا پهرائي ۽ ٺٽي وٺي آيو. شاهہ بيگ ارغون پنهنجي اميرن سان صلاح ڪري ڄام فيروز سان معاهدو ڪيو "لکيءَ کان هيٺ وارو حصو، سمنڊ جي ڪناري تائين، ڄام فيروز جي هٿ ۾ رهندو. مگر مير علي اڪبر ارغون هن جو معاون رهندو." (4)

ڄام فيروز تي ايتري ساري مهرباني ڪرڻ ۾ بہ، شاهہ بيگ جا ٻہ مقصد هئا. هڪڙو تہ هو پاڻ ٿي واضح ڪري ٿو تہ سنڌ تمام ڪشادو ۽ وسيع ملڪ آهي، جنهن کي سنڀالڻ اسان جي عملدارن جي وس کان ٻاهر آهي، ۽ ٻيو تہ شاهہ بيگ جي منزل اڃا بہ اڳتي هئي (هن گجرات تي بہ قبضو ڪرڻ پئي گهريو) جنهن جي لاءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انہ سنڌ ۾ هڪ اهڙو گروهه پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، جيڪو وقت سر ڪيس مدد ڪري سگهي. جهڙي نموني شاهه بيگ سنڌ تي حملي ڪرڻ کان اڳ سيويءَ ۽ شال تي قبضو ڪري، اتان جي بلوچن کي فوج ۾ ڀرتي ڪري سنڌ تي حملو ڪيو هو. اهڙي طرح وري هتان به وقت سر فوجي مدد حاصل ڪرڻ خاطر ڄام فيروز کي راضي رکڻ پئي گهريو.

"شاهه بيگ ارغون ٺٽي مان واندو ٿي وري سيوهڻ ڏانهن رخ ڪيو ته جيئن سيوهڻ جي قلعي کي پڻ پنهنجي قبضي هيٺ آڻي. سيوهڻ ۾ اها خبرٌ باهه جيان پکڙجي وئي، ٺٽيءَ ۾ حريت پسندن ارغونن خلاف محاذ کڙو ڪيو. اها خبر جڏهن شاهه بيگ کي پئي ته سيوهڻ ۽ ان جي ويجهڙائي وارن علائقن جا آزادي پسند ٺٽي ۾ گڏ ٿي درياخان جي پٽن محمود خان ۽ مٺڻ خان جي سپه سالاريءَ ۾ جنگ جي تياري ڪري رهيا آهن ته شاهه بيگ انهن کي به ڄام فيروز جيان "ڪجهه وٺو ۽ ڪجهه ڏيو" جي بنياد تي راضي ڪرڻ لاءِ قاضي قادن کي موڪليو. جنهن انهن مجاهدن کي هرڪائڻ ۽ ڏمڪائڻ لاءِ پنهنجيون سڀوريون صلاحيتون استعمال ڪيون. پر موٽ ۾ انهن سرويچن ڪيس جواب ڏنو ته "اسين غلاميءَ جي زندگيءَ کان موت کي وڌيڪ اهميت ڏيون ٿا ۽ پنهنجي زندگيءَ ۾ ڪنهن به ڌارئي حڪمران جي حڪمراني قبول نه ڪنداسين." قاضي قادن جڏهن ڏٺو ته انهن کي ڌمڪائي ڊيڄاري ٻي همت ڪرڻ سندس وس کان ٻاهر آهي، ته هن واپس وڃي شاهه بيگ ارغون کي چيو، ميان محمود، مٺڻ، ڄام سارنگ ۽ رتمل سوڍو اچڻ لاءِ تيار هئا، ليڪن مخدوم بلاول کين روڪي ڇڏيو." (5)

اهڙو جواب ٻڌي شاهه بيگ حملي جو حڪم ڪيو ۽ صبح سوير ٺي مير فاضل ڪوڪلتاش جي نگرانيءَ ۾ لشڪر روانو ڪيو ۽ پاڻ منجهند ڌاري انهن جي پٺيان روانو ٿيو. ارغوني لشڪر جي سپه سالاري مير فاضل ڪري رهيو هو ۽ سنڌي لشڪر جي مهنداري رتمل سوڍي پئي ڪئي. ٻنهي لشڪرن ۾ خوفناڪ جنگ لڳي، سوڍن ۽ سهتن ڄمي لڙائي ڪئي. سوڍو پنهنجي لشڪر جي ڪافي ماڻهن سميت سنڌ تان قربان ٿي ويو. پٺيان شاهه بيگ به اچي پهتو، جنهن جي ڪري ارغوني لشڪر جو ايا به حوصلو وڌي ويو ۽ قلعي کي فتح ڪري ورتو. شاهه بيگ ٺٽيءَ ۾ ٿي ڏينهن رهي تمام گهڻي بربادي ڪئي، سيوهڻ جي قلعي تي مير عليڪ ارغون سلطان مقيم بيگلار ۽ ڪيڪ ارغون کي مقرر ڪري، هو بکر ڏانهن راهي ٿيو. بکر جي قلعي تي سلطان محمود خان کي مقرر ڪري هو وري شال ڏانهن واپس وريو.

سنڌ جي غلامي، بربادي، قتل عام ۽ ڦرلٽ جون خبرون نيٺ وڃي گجرات پهتيون، سنڌين جا ڏک سور ٻڌي، ڄام صلاح الدين وطن جي عزت ۽ آبروءَ خاطر لشڪر تيار ڪري سنڌ تي ڪاهي آيو. ڄام صلاح الدين جي لشڪر ۾ سمن، سوڍن، جاڙيجن ۽ ڪنگهار قبيلي جي وطن دوستن ۽ آزادي پسندن حصو ورتو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

”ڄام صلاح الدين جي ڪاهي اچڻ جو ٻڌي، ڄام فيروز سواءِ جنگ ڪرڻ جي، حڪومت ڇڏي ڀڄي ويجي سيوهڻ جي ارغون ۽ ترخان اميرن وٽ پهتو. انهن ڪان مدد گهريائين، پر انهن ڏارين لتيرن، سواءِ شاهه بيگ جي اجازت جي مدد ڪرڻ جو آسرو به ڪونه ڏنس. جن اهو سمورو احوال شاهه بيگ ڏانهن قاصد وسيلي موڪليو ۽ شاهه بيگ جي حڪم جو انتظار ڪرڻ لڳا. ڄام فيروز پنهنجو به ايلچي شاهه بيگ ڏانهن تڪڙي مدد ڪرڻ لاءِ موڪليو. شاهه بيگ پنهنجي پٽ مرزا شاهه حسن ڪي، ڄام فيروز جي مدد لاءِ روانو ڪيو. شاهه بيگ هڪ ٻئي پٺيان مددي لشڪر جون چلنگيون سامان ۽ رسد سميت، مرزا شاهه حسن جي پٺڀرائيءَ لاءِ موڪليندو رهيو. پاڻ به لشڪر ساڻ ڪري آهستي آهستي منزلون ڪندو پٺيان پئي آيو، تان جو سيوهڻ جي ويجهو اچي پهتو.“ (6)

ڄام صلاح الدين پنهنجي لشڪر کي ٻن حصن ۾ ورهايو. پهريون حصو پنهنجي پٽ هيبت خان جي سپه سالاريءَ ۾ ويڙهه لاءِ ميدان جنگ ۾ لاٿو. ارغوني لشڪر جي نگراني مرزا عيسيٰ ترخان ڪري رهيو هو. ٻنهين لشڪرن ۾ قيامت خيز جنگ لڳي. نيٺ هيبت خان دشمن سان لڙندي مارجي ويو. پٽ جي مارجڻ جو ٻڌي ڄام صلاح الدين پاڻ به جنگ ۾ ڪاهي پيو. سنڌي لشڪر جو جوش ۽ جولان ڏسي، شاهه حسن پٺئين پاسي کان حملو ڪيو، جنهن سُبب سنڌي لشڪر وچ ۾ اچي ويو. آخرڪار ڄام صلاح الدين پڻ ڪيترن ئي، سپاهين سميت شهيد ٿي ويو.

ارغوني لشڪر فتح جا نغارا وڄائيندو ٺٽي ۾ داخل ٿيو ۽ ڄام فيروز کي تخت تي ويهاري سيوهڻ ڏانهن موٽيو، جتي شاهه بيگ ارغون سندن انتظار ۾ هو. سيوهڻ ۾ شاهه حسن، ماڇي قبيلي تي حملو ڪري ڪيترائي مرد مجاهد ماري ڇڏيا. حسام الدين راشدي لکي ٿو:

”ماڇي قوم جي ماڻهن آڻ نه ٿي مڃي ۽ اطاعت کان نابري واري بيٺا. سينئي جو قتل عام ڪيو ويو ۽ سندن مال ملڪيت کي غارت ڪري گهر گهاٽ، آبرو ۽ مان لاهي سندن قلعي کي ڊاهي زمين برابر ڪري ڇڏيائون.“ (7)

شاهه حسن کي باغبان جي قلعي ۾ ترسائي شاهه بيگ پاڻ سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ڪرائڻ لاءِ اوڏانهن ويو ۽ قلعي کي اندران ٻاهران مرمت ڪرائي مضبوط بڻايو ۽ پنهنجن، اميرن کي حڪم ڪيو ته ڍل طور اناج وٺي قلعي اندر گڏ ڪيو وڃي. ڍل جي آڙ ۾ سيوهڻ جي چوڌاري غريب هارين کان بي انداز ڦرلٽ ڪري هارين خواهه عام رعيت جا گهر ٻهاري قلعي ۾ تمام گهڻو اناج گڏ ڪيو ويو.

هن ڀيري شاهه بيگ جيئن ئي ”شال“ کان واپس وريو، تيئن ئي سنڌ جو رهيل سهيل رت پيئڻ لاءِ، ٺهي سنبري نڪتو. هن سيوهڻ جي پسگردائيءَ کي تباهه ۽ برباد ڪري، بکر ڏانهن پنهنجا پير وڌايا. بکر ۾ جيئن ته سلطان محمود خان حاڪم مقرر ٿيل هو، جنهن جي اتان جي رهواسين فرمانبرداري قبول ڪانه ٿي ڪئي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

۽ ڪوبہ حڪم بحيثيت حڪمران جي نہ ٿي مڃيو. خاص ڪري ڏاريجن مخالفت ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو، انهن عام رعيت کي منع پئي ڪئي تہ حڪومت سان ڪو بہ سهڪار نہ ڪيو وڃي ۽ نہ ئي وري ڍل ڏني وڃي. جيڪي عملدار ڍل لاءِ ماڻهن وٽ ويندا هئا تہ انهن کي مار موچڙو ڪري واپس ڪندا هئا. ڏاريجن سلطان محمود خان کي زير ڪرڻ لاءِ ڀرپور ڪوشش ڪئي، انهن جنگ لاءِ پڻ لشڪر تيار ڪيو ۽ سلطان محمود کي گرفتار ڪرڻ لاءِ ٻہ ڀيرا قلعي تي حملا پڻ ڪيا هئا. بکر جي سيدن، سلطان محمود جي پٺ ڀرائي پئي ڪئي، ان ڪري ڏاريجن کي واپس ٿيڻو پئي ٿيو. سلطان محمود خان ڏاريجن کان تمام گهڻو ڊنل ۽ پريشان هو. پر بکر جا سيد ڪيس همٿايون بيٺا هئا ۽ جڏهن بہ ڏاريجا جنگ لاءِ بکر قلعي ڏانهن وڌيا پئي تہ سندن مقابلو سلطان محمود بجاءِ بکر جي سيدن سان پئي ٿيو.

سلطان محمود کي جڏهن خبر پئي تہ سندن پيءُ مير فاضل بکر جي ويجهو پهتو آهي تہ هن هڪ درد ڀريو خط لکيو جنهن ۾ ڏاريجن ۽ عام خلق جي مخالفت ۽ پريشان ڪرڻ جو سمورو احوال هڪ قاصد وسيلي مير فاضل ڏانهن روانو ڪيو. سلطان محمود کي ڏاريجن کان ڪيترو خوف ۽ هراس هو، ان جو پتو سندس خط مان پئجي وڃي ها، پر اهو خط ڪنهن بہ ڪتاب ۾ چاڻايل نہ آهي، سواءِ لکت ۾ اشارن جي. پوءِ بہ مير فاضل جڏهن بکر جي ويجهو پهچندي، جيڪو سلطان محمود ڏانهن نياپو موڪليو هو، ان ۾ سمجهہ واري لاءِ ڪافي ڪجهہ موجود آهي. مير فاضل سلطان محمود ڏانهن لکيو؛

"خبردار! قلعي کان ٻاهر پير نہ رکج ۽ مرداڻو (مڙس ماڻهو) ٿي رهج، ڇاڪاڻ تہ جنهن جماعت مخالفت ڪئي آهي، تن سڀني کي تقدير جي قوت سان بکر جي قلعي ۾ قيد ۽ گرفتار ڪيو ويندو." (8)

مير فاضل جڏهن بکر جي ويجهو پهتو تہ مَهرن جي سردار لالي مهر سندس خدمت ۾ حاضري ڀري اطاعت ڪئي ۽ ڏاريجن جي بہ 47 ننڍن خواه وڏن سردارن جان جي خوف کان سندس فرمانبرداري قبول ڪئي. الهن سمورن سردارن کي ساڻ ڪيون مير فاضل بکر جي قلعي ۾ داخل ٿيو. سلطان محمود جڏهن پيءُ کي ڏٺو تہ سندس چوڻ مطابق واقعي مڙس ماڻهو ٿي ويو ۽ ڏاريجن جون سموريون ڪارگذاريون ڪيس ٻڌايون. پٽ جي دانهن ٻڌي مير فاضل ڏاريجن جي سمورن غدار سردارن کي قتل ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

شاهہ بيگ پڻ بکر ۾ آزادي پسندن جون سرگرميون ٻڌي، پاڻ اتي ئي ترسي پيو ۽ مير فاضل ڏانهن ڪجهہ هيا بہ امير موڪلي ڏنائين. جڏهن مير فاضل جي خير سان بکر جي قلعي ۾ پهچڻ جي خبر ملي تہ پوءِ هو پاڻ بہ اوڏانهن راهي ٿيو. مير معصوم جي لکڻ مان ايئن ٿو محسوس ٿئي تہ بکر جي چوڌاري رهندڙ ڏاريجن، جتوئين، مهرن ۽ ٻين قومن جي آزادي جي هلچل کان شاهہ بيگ کي پڻ ڊپ هو. هو لکي ٿو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"شاهہ بيگ کي جڏهن معلوم ٿيو تہ مير فاضل بکر ۾ خير سلامتيءَ سان پهتو آهي، تڏهن پاڻ، جنهن منزل تي پهتو هو، اتان تکو تکو بکر ڏانهن روانو ٿيو ۽ سکر جي ميدان ۾ لٿو. (9)

شاهہ بيگ جي استقبال لاءِ سلطان محمود بہ اڳيرو آيو ۽ قاضي قادن، جيڪو ان وقت شاهہ بيگ پاران بکر جي عدالت جو قاضي مقرر ٿيل هو، پنهنجن پائرن سميت شاهہ بيگ جي خدمت ۾ اچي حاضري ڀري. ڄام فيروز پڻ سوکڙين سميت، پنهنجي قاصد کي موڪليو، جيڪي شاهہ بيگ کان انعام اڪرام وٺي ڄام فيروز ڏانهن واپس وريو.

سلطان محمود ڏاريجن جي آزاديءَ جي جدوجهد بابت شاهہ بيگ کي سمورو احوال ڏنو. شاهہ بيگ انهن حريت پسندن بابت قاضي قادن کان صلاح گهري، جنهن تي قاضي صاحب فرمايو تہ:

"هي ملڪ سيلابي آهي ۽ هن زمين ۾ ڪنڊا گهڻا ٿيندا آهن. تنهن ڪري چنجور هميشہ هٿ ۾ رکڻ گهرجي." شاهہ بيگ ان سخن ٻڌڻ شرط انهن ماڻهن جي قتل جو حڪم ڏنو. سلطان محمود هڪدم شهر ۾ پهتو ۽ راتو رات انهن ماڻهن کي قتل ڪرائي، انهيءَ برج تان هيٺ اڇلايو، جيڪو خوني برج جي نالي سان مشهور آهي. (10)

سيد قبيلو جيڪو گهڻي وقت کان وٺي بکر جي قلعي ۾ رهائش پذير هو. جنهن سلطان محمود سان ڏکئي وقت ۾ نہ رڳو ساٿ ڏنو ۽ سهڪار ڪيو پر پنهنجي سر پاڻ قلعي جي برجن تي چڙهي سلطان محمود جي حفاظت خاطر وڙهڻ لاءِ تيار هوندا هئا، انهن کي پڻ سلطان محمود قلعي مان نڪري وڃڻ جو حڪم ڪيو ۽ قاضي قادن، جيڪو شيرشاهہ جو شڪرو ٻڌي پنهنجي وطن واسين کي مارائڻ لاءِ شاهہ بيگ سان هر وقت ساڻ ۽ صلاحو هوندو هو، ان جي مٿين صلاح کان پوءِ شاهہ بيگ بکر جي چئوگرد ڳوٺن ۾ پنهنجا ماڻهو موڪلي ڏنا. جيڪي اتان جي رهواسين سان رائل مائل ٿي جاسوسي ڪري انهن جي سگهہ ۽ جنگي قوت بابت کيس آگاهہ ڪندا هئا. نيٺ هڪ ڏينهن شاهہ بيگ حڪم ڪيو تہ انهن ماڻهن کي قتل ڪيو وڃي. اهڙي طرح بکر پرڳڻي ۾ رت جي راند ڪندي 42 ڳوٺن جو گهيراءُ ڪيو ويو. ٻڍي خواهہ نوجوان، معصوم خواه عورت جي تميز جي بغير، سڀني کي پنهنجي تلوار جو ٻڪ بڻايو ويو.

حسام الدين راشدي لکي ٿو: فيصلو ڪيائون تہ هن قوم (جتوئي) جي ٻاهہ کي تلوار جي پاڻيءَ سان اجهايو وڃي، جڏهن مقرر ٿيل وقت پهتو. ان وقت سڀني هڪ ٻيري تلوارون مياڻ منجهان ڪڍي مٿن ڪڙڪي پيا ۽ انهيءَ گروهہ جي ٻجاٽي آٽي ڇڏيائون. چنانچہ هڪ ئي وقت گهڙي ڪن ۾ بلوچن جي ٻائيتاليهہ ڳوٺن جو صفايو ٿي ويو. (11)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

اهڙيءَ طرح قاضي قادن جي صلاح مطابق سنڌ ڌرتيءَ کي ڪنڊن کان صاف سٿرو ڪيو ويو. جن جنگجو قبيلن کان ارغونن کي بغاوت جو خوف رهندو هو. انهن جو قتل عام ڪري باقي بچيل ماڻهن تي هراس پکيڙي کين مايوس ۽ هيٺو ڪري ڇڏيو. هونءَ تہ سنڌ واسي مسلسل ڌارين سان معرڪن ۾ پئي رهيا ۽ ان ڪان پوءِ بہ ڪنهن حڪمران کي آرام ۽ سڪون سان حڪومت ڪرڻ نہ ڏنائون، پر في الحال وقت جي نزاڪت کي ڏسندي هو ناپر ۾ اچي ويا. شاهہ بيگ بہ انهن معرڪن کان آجو ٿي قلعي طرف ڌيان ڏنو ۽ بکر جي قلعي کي نئين سر تعمير ڪرڻ جو حڪم ڏنو. سيدن ۽ ٻين چڱن مڙسن کي قلعي مان ڪڍي، سموري قلعي جي ايراضي مابي پنهنجن اميرن ۾ ورهايائين ۽ کين حڪم ڪيو تہ هو هت پنهنجيون حويليون ٺهرائن ۽ اهڙيءَ طرح اروڙ جو پراڻو قلعو ۽ سمن جون حويليون ڊاهي، انهن جون پڪيون سرون ڪڍي بکر جي قلعي جي تعمير ڪرائي وئي. شاهہ بيگ نہ رڳو سنڌ جي حڪومت کي هٿ ڪري سنڌي قوم کي غلام بڻايو، پر قديم آثار جيڪي سنڌ جي تهذيب ۽ تمدن جا اهڃاڻ ها، انهن کي پڻ تباهہ ڪري ڇڏيو ۽ اهڙي طرح سنڌ جا اهي عظيم اُهڃاڻ ميسارجي ويا.

شاهہ بيگ جڏهن ڏٺو تہ سنڌ بلڪل سندس مٺ ۾ اچي وئي آهي، تڏهن گجرات فتح ڪرڻ جي ارادي سان بکر کان روانو ٿيو.

سلطان محمود خان جيئن تہ اڃا ناتجربيڪار ۽ انهڙ هو، يا شاهہ بيگ کي اهو ڊپ هو تہ متان اڳ جيان وري بہ حريت پسند آزاديءَ لاءِ جدوجهد شروع نہ ڪري ڏين، تنهن ڪري بکر قلعي تي مرزا عيسيٰ ترخان کي نائب مقرر ڪيو. سلطان محمود ۽ سندس پيءُ مير فاضل کي پنهنجي لشڪر جو سپہ سالار مقرر ڪيو. جڏهن شاهہ بيگ وڏو ڪٽڪ ساڻ ڪيون گجرات ڏانهن پئي ويو، تنهن وقت بہ رستي سان سنڌي ماڻهن جو ڪوس ڪندو پئي ويو. ائين راهہ ويندڙ، بي گناهہ قتل ٿيندڙن مان ڪنهن مجبور جي آهہ آخرڪار عرش کي لوڏي وڌو ۽ ارغون وحشين جو زوال شروع ٿي ويو. ارغوني لشڪر جڏهن "چاندڪي" علائقي ۾ پهتو تہ مير فاضل کي معمولي تپ ٿي پيو تنهن ڪري شاهہ بيگ کي ڇڏي هو بکر واپس وريو. جتي ڪيس حساب ڪتاب لاءِ آسماني سڏ ٿيو. مير فاضل جو موت نہ رڳو هڪ شخص جو موت هو، پر ارغونن جي سمورن ارادن، خيالن ۽ خوابن جو پڻ موت هو. مير فاضل جي موت سبب شاهہ بيگ ارغون جي بہ ڄڻ چيلهہ ڀڄي پئي. ڇو تہ اسان ڏسون ٿا تہ شاهہ بيگ هر جنگ، هر لڙائي ۽ بغاوتي معرڪن ۾ پاڻ کان اڳ مير فاضل کي لشڪر ڏئي پئي موڪليو. جنهن پنهنجي بهادريءَ سبب جڏهن فتح پئي ماڻي تہ پوءِ شاهہ بيگ پئي اتي پهتو.

ٽن ڏينهن کان پوءِ شاهہ بيگ پاڻ بہ باقي لشڪر سميت بکر پهتو ۽ مير فاضل جي عزيزن سان عذر خواهي ڪئي ۽ اهو چيو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"مير فاضل جي وفات اسان جي وفات جو پيش خيمو آهي. اسين بہ پنيانئس وڃڻ وارا آهيون." (12)

مير فاضل جي موت کانپوءِ شاهہ بيگ بي دليو ۽ همت هاري ويٺو هو. هن سوچيو تہ متان ڏيهي ماڻهو مير فاضل جي موت جو ٻڌي بغاوت لاءِ نہ اٿي پون، تنهن ڪري بکر مان پنهنجي پٽ شاهہ حسن سميت سيوهڻ طرف روانو ٿيو. شاهہ حسن سيوهڻ تائين پهچندي ڪيترائي انسان پنهنجي تلوار جو بک بڻايا. شاهہ بيگ پندرنهن ڏينهن سيوهڻ ۾ ترسي بي انداز جنگي ساز سامان ۽ وڏو ڪٽڪ ساڻ ڪري گجرات ڏانهن رُاهي ٿيو. "اگهم ڪوٽ" ۾ پهچي ڄام فيروز ۽ سندس لشڪر جو انتظار ڪرڻ لڳو. اتي ئي کيس بابر بادشاهہ جي "ڀهيره ۽ خوشاب" تي قبضي جي خبر ملي. جڏهن تہ شاهہ بيگ اڳ ئي همت هاري ويٺو هو، ويتر جو بابر بادشاهہ جي ڪاهي اچڻ جو ٻڌائين تہ صدمو سهي نہ سگهيو ۽ شاهہ بيگ بہ 22 شعبان 930هہ، 26 جون 1524ع ۾ آسماني سفر لاءِ روانو ٿيو.

چنگيزي رسمن تحت شاهہ بيگ جي ڪفن دفن جو بندوبست ڪيو ويو. سموري ملڪ مان امير امراءَ، ننڍا خواهہ وڏا ڪارندا، قاضي، مفتي ۽ سنڌ جا ڪافي وڏيرا بہ رسم طور شاهہ حسن سان عذر خواهي ڪرڻ لاءِ اچي گڏ ٿيا. شاهہ بيگ جي لاش کي في الحال بکر ۾ دفن ڪيو ويو. ٽن سالن کانپوءِ سندس لاش کي کڻي "جنۃ المعالي" مڪي شريف ۾ دفنايو ويو.

شاهہ بيگ جي وفات کانپوءِ سڀني اميرن هڪ راءِ ٿي، شاهہ حسن جي تاجپوشيءَ جو فيصلو ڪيو. تاجپوشيءَ جو اهو انتظام نصرپور ۾ڪيو ويو. اتي ئي ڪنهن خوشامدڙي شاهہ حسن کي ٻڌايو تہ شاهہ بيگ جي مرڻ تي ٺٽي ۾ جشن ملهايو ويو آهي ۽ ڄام فيروز خوشيءَ منجهان نغارا وڄرايا آهن هٿيار ۽ لشڪر گڏ ڪري جنگ جي تياري پيو ڪري. اهڙي خبر ٻڌي ارغون اميرن صلاح ڪئي تہ گجرات جي مهم کان اڳ بهتر آهي تہ ڄام فيروز کي سيکت ڏني وڃي. جنهن کان پوءِ ڄام فيروز ڏانهن خط لکيو ويو تہ :

"اها ڪهڙي انسانيت ۽ شرافت آهي ۽ اها روش ڪيئن اتحاد، آشنائي ۽ اطاعت تصور ڪئي ويندي، جو جيستائين منهنجو پيءُ جيئرو هو، اوهان سان سڀ چڱايون ڪندو آيو، پر جڏهن سندس پساهہ پورا ٿيا تہ اهي دوست، جيڪي هن دربار سان دلي لاڳاپو رکندا ٿي آيا، تن جا پرڪار پڌرا ٿي پيا، جنهن کان دل کي وڏو صدمو رسيو آهي. عجب تہ انهن جي حال تي اچي ٿو، جيڪي هن خاندان جا خيرخواهہ هئا ۽ ڏک انهن جو ٿو ٿئي، جيڪي نهايت چڱا ماڻهو هئا، اهي سڀئي هائي، هن حادثي کي غنيمت سمجهي ان ملڪ کي، جيڪو اسان رت وهائيندڙ تلوارن جي زور تي هٿ ڪيو، پنهنجي ملڪيت ڄاڻي، اسان کي نظرانداز ڪري رهيا آهن. خير ڪا وڏي ڳالهہ ڪانهي، اڳ بہ اوهان کان ڪيئي ٻچڙايون ۽ نادانيون ٿي چڪيون آهن، پوءِ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سپاٽي يا پرينءَ ضرور اسان جو وارو اچڻو آهي. جيڪڏهن توهان پانيو ٿا تہ منهنجو پيءُ پنهنجي ڪٽيءَ لاءِ پاڻ ذميوار هو تہ اها اوهان جي ڀل آهي. اسان فيصلو ڪري چڪا آهيون تہ خام خيال ماڻهن کي اهڙي سيڪت ڏني ويندي جو دنيا ان مان عبرت حاصل ڪندي. سو اوهان کي چتاءُ ٿو ڏجي تہ اڄ نہ سڀاڻ اسان جا جوان ڪتڪن جي صورت ۾ مينهن واءُ هڪ ڪري اوهان جهڙن ڪکن ڪانن جي حيثيت رکندڙن تي اچي ڪڙڪو ڪندا." (13)

خط پهچڻ کان پوءِ جام فيروز جي دل ۾ وري ڏپ اچي ويٺو. پاڻ ۾ جنگ جي همت نہ ساري پشيمان ۽ وقت سر شاهہ حسن سان عذر خواهي ۽ ٻين رسمن ۾ شامل نہ ٿي سگهڻ جي غلطي محسوس ڪندي، شاهہ حسن ڏانهن حافظ رشيد خوشنويس ۽ قاضي حاجي مفتيءَ کي سوکڙيون پاکڙيون ڏيئي روانو ڪيو ۽ پنهنجي اهڙيءَ روش تي افسوس ۽ عاجزي ڪيائين ۽ اهڙي غلطيءَ لاءِ معافي گهريائين. پر جام فيروز جا موڪليل اهي قاصد بہ سندس خيرخواهہ نہ پر دشمن هئا، جن شاهہ حسن کي سموري حقيقي احوال کان واقف ڪري ڇڏيو. جام فيروز اهڙين ڪٺن حالتن مان گذرڻ کانپوءِ بہ ملڪ جي واڳ کي مذاق ۽ مسخري سمجهي، محض تحفا تحائف موڪلي، دلجاءِ ڪري ويهي رهيو.

هوڏانهن شاهہ حسن پنهنجي ڪٽڪ سميت ٺٽي جي ويجهو اچي پهتو. شاهہ حسن جي پهچڻ جي خبر ٻڌي جام فيروز ٺٽي مان نڪري درياهہ پار ڪري ڀڄي ويو. ارغون لشڪر جڏهن درياهہ ٽپي رهيو هوتہ ڪجهہ سنڌي لشڪر، جنهن جي اڳواڻي ماڻڪ وزير ۽ شيخ ابراهيم ڪري رهيا هئا، اچي مٿن حملو ڪيو. پر اهي ڪٽي قنڌاري ڪٽڪ سان ڀڄي ٻڌي سگهيا، اهي سنڌ تان پنهنجي جان گهوري شهيد ٿي ويا. اهڙيءَ طرح شاهہ حسن فاتح بڻجي ٺٽي ۾ داخل ٿيو. ٺٽي ۾ گهرندي، انساني شڪل ۾ هنن وحشي درندن، سنڌين مٿان قيامت برپا ڪري ڇڏي.

"مغل" جي گهورهارين زالن جا ڪچا ٻار ڀيٽان ڪيرائي، نيزن تي چاڙهي، گهٽين ۾ گهمائيندا، سڄي لوڪ کي ڏيکاري ڏهڪائيندا رهيا. جيڪو سندن سامهون ٿي آيو. تنهن کي بنا ڪنهن پڇا ڳاڇا ۽ قياس جي تلوارن سان ڳيا ڳيا ڪري ٿي ڇڏيائون."(14)

ٺٽي جي عوام جو بي درديءَ سان قتل عام ۽ بربادي جو ٻڌي جام فيروز ڪڇ ڏانهن هليو ويو، جتان پنجاهہ هزار لشڪر سميت واپس وريو. جام فيروز جي اچڻ جو ٻڌي، شاهہ حسن بہ لشڪر تيار ڪري اڳتي وڌيو ۽ ٻنهي ڌرين ۾ "چاچڪان ڳوٺ" لڳ جنگ جو ميدان متو. هن جنگ ۾ سنڌي لشڪر "گڏ جيئڻ ۽ مرڻ جو قسم" کڻي گهوڙن تان لهي هڪ ٻئي جي چيلهين سان پٽڪا ٻڌي وڙهيا. جنگ کان پهريان ٻنهي ڌرين ۾ اهو طئہ ٿيو هوتہ، ٻئي ڌريون گهوڙن تان لهي جنگ ڪنديون، پر ارغون لشڪر دوکو ڪندي گهوڙن تي ئي ميدان ۾ ڪاهي پيو. تنهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هوندي بہ سنڌي لشڪر جرئت ۽ بهادري جو مظاهرو ڪندي اهڙو وڙهيو، جو ارغون لشڪر همت هاري ويٺو ۽ شاهہ حسن پڻ ڀڄڻ لاءِ گهوڙي کي هڪليو.

بيگلار ڪيس چيو تہ، "هينئر هڪ گهڙي بہ توکي ڀڄڻ نہ ڏيندس، ڇاڪاڻ جو تنهنجي سپاهين جي نظر تو ۾ آهي، تون هڪڙو منٽ بہ انهن جي نظرن کان غائب ٿيندين تہ هو بي دلا ٿي پوندا ۽ جنگ ۾ وڏو رولو پئجي ويندو." (15)

پنهنجي امير جي ٽوڪ سبب شاهہ حسن رڪجي ويو ۽ سنڌي لشڪر بہ پيادي هجڻ سبب تمام گهڻو شهيد ٿي ويو. تاريخن ۾ اچي ٿو تہ ان جنگ ۾ ٻنهي ڌرين جا ويهہ هزار ماڻهو موت جو شڪار ٿيا. صبح کان وٺي شام تائين مسلسل دوبدو جنگ هلندي رهي. نيٺ ڄام فيروز هار کائي گجرات ڏانهن ڀڄي ويو، جتي هو همايون جي لشڪر هٿان 1541ع ۾ ماريو ويو. اهڙي طرح سنڌ تي مڪمل طرح ارغون ۽ ترخان قابض ٿيجي ويا.

شاهہ حسن جي دؤر حڪومت ۾ پڻ سنڌ ۾ انتشار، بدامني ۽ ڦرلٽ جاري رهي. هن بہ حڪومت جون واڳون وٺڻ کان پوءِ عام خلق جي فلاح ۽ بهبود طرف ڌيان ڏيڻ بجاءِ مختلف قلعن جي فتح ڏانهن رخ رکيو. هونءَ ٿيڻ تہ ائين گهربو هو تہ ارغون جهڙيءَ طرح پنهنجي وطن کي وساري مڪمل طرح سنڌ ۾ رهائش پذير ٿي چڪا هئا، انهن جو مرڻ جيئڻ سنڌ سان لاڳاپيل هو، تنهن ڪري انهن کي هتي امن امان خاطر ڪي اپاءَ وٺڻ گهرجن ها. عوام جي ذهن مان نفرت ۽ ڌاريائپ جو احساس ڪڍي، پنهنجائپ ۽ پيار ڀريو جذبو جاڳائڻ لاءِ، سرڪاري ڍلن ۽ ٻين انتظامي ڪمن ڪارين ۾ سهولتون فراهم ڪرڻ گهرجن ها. زرعي سڌارا آڻي هارين لاءِ سهولتون مهيا ڪري زراعت کي ترقي وٺرائن ها، امير توڙي غريب ڏيهي توڙي پرڏيهين لاءِ ساڳيو قانون جوڙي، عدل ۽ انصاف سستو ۽ سولو بڻايو وڃي ها. غريب ۽ ٻي ڏوهيءَ جي دلجوئي ڪندي رحمدل ۽ انصاف پسند ڪارندا مقرر ڪيا وڃن ها. پر شاهہ حسن انهن سمورين ڳالهين کي ڇڏي ٻيءَ جيان هر مسئلي جو حل تلوار جي تيز ۽ تکي ڌار ۾ ڄاتو، جنهن سان نہ رڳو ڦرلٽ ۽ غارتگريءَ کي هٿي ملي، پر عوام بہ جيڪو اڳيئي حڪومتي مشينريءَ مان تنگ ۽ بيزار ٿي چڪو هو. تنهن موقعو ملندي بغاوت جو نعرو هڻڻ ۾ ويرم نہ ڪا نہ ٿي ڪئي. ڄام فيروز کي سنڌ مان تڙي، ايا ڪجهہ وقت مس ٿانيڪو ٿيو تہ اباوڙي ۾ "پٽي واهڻ" جي ڏاهرين ۽ ماڇين، "رحمو ڏهر" جي اڳوائيءَ ۾ مهرن سان اچائڻ شروع ڪيو. اهي مهر حڪومت سان لاڳاپيل هئا. جيڪي شاهہ حسن وٽ دانهين ٿيجي آيا. رحمو ڏهر جي ان بغاوت کي ختم ڪرڻ لاءِ شاهہ حسن، مير فاضل جي پٽ "بابا احمد" کي وڏو لشڪر ڏيئي روانو ڪيو.

رحموءَ سيوراءِ قلعي جي بلوچ قبيلن کي بہ حڪومت خلاف ڀڙڪائي پاڻ سان شامل ڪري ننڍي پئماني تي لشڪر تيار ڪري ورتو، ان اتحاد جي جڏهن شاهہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حسن ڪي سڌ پئي تہ هن هڪ هيو دستو بہ بابا احمد جي مدد لاءِ روانو ڪيو. جن گڏجي ڌاهرين ۾ ماڇين جو قتل عام ڪيو ۽ ڪافي ماڻهو گرفتار ڪيا. جن کان ڏنڊ طور سگ ۽ ڏوڪڙ وٺي کين آزاد ڪري بکر موٽي آيو.

رحمو ڌهر پوءِ بہ پنهنجي ڪرت ۾ مشغول رهيو. ان علائقي ۾ شاهہ حسن پنهنجا اٺ مهرن وٽ چارڻ لاءِ ڇڏيا هئا. جيڪي پڻ رحمو ڌهر سيوراءِ جي بلوچن ۽ جتن جي مدد سان ڪاهي ويو. شاهہ حسن کي جڏهن پنهنجي اٺن جي ڦرجي وڃڻ جي خبر پئي تہ هن وري بہ بابا احمد کي ٽي سئو سپاهي ڏيئي بلوچن ۽ جتن تي چاڙهي موڪليو. بابا احمد جي ڪاهي اچڻ جو ٻڌي رحمو ڌهر لشڪر سميت مٿس حملو ڪيو. ان ويڙهہ ۾ بابا احمد زخمي ٿي پيو ۽ مقابلي جو ست نہ ساري ماٺيلي ڏانهن ڀڳو. ان تي رحمو ڌهر جي خوف ايتري تہ دهشت پيدا ڪئي جو رستي ۾ گهوڙي تان ڪري پيو ۽ ساهہ نڪري ويس.

بابا احمد جي موت جو ٻڌي سندس ياءُ مير عبدالفتاح ۽ مير قاسم، وڏو لشڪر وٺي رحمو ڌهر تي حملي آور ٿيا. هن لڙائيءَ ۾ ٻنهي ڌرين جا ڪافي ماڻهو مارجي ويا. آخرڪار صلح ٿيو. جنهن ۾ اهو طئہ ٿيو تہ، ”پٽي واهڻ سنڌ جو دنگ آهي، ان کان هيٺ سڄو ملڪ مرزا حسن جو ليکبو، ان کان مٿي مرزا شاهہ حسن جو واسطو ڪونهي.“ (16)

ان ئاهہ کان ڪجهہ ڏينهن پوءِ وري بہ بلوچ اپاوڙي مان چوپايو مال ڪاهي ويا. جنهن جي موٽائڻ لاءِ مير عبدالفتاح هشيار ڪٽي نڪتو. پر سخت گرميءَ سبب رستي ۾ ئي مري ويو. محمد صديق مسافر لکي ٿو:

”هڪڙي رات اطلاع مليس تہ اوپاوڙي ۾ جيڪو بہ چوپايو مال هو، اهو بلوچ ڪاهي ويا. صبوح جو مير عبدالفتاح هشيار ڊڪي تيار ٿي جنگ لاءِ گهر مان نڪتو. گرمي تمام سخت هئي، تنهن ڪري جهولو لڳي ويس ۽ گهر موٽي اچڻ کان اڳ رحلت ڪيائين.“ (17)

ڪنهن جنگجو جوان لاءِ صبح جي پهر جو جهولو موت جو سبب بڻجي اها ڳالهہ سمجهہ کان ٻاهر آهي. ائين ٿي سگهي ٿو تہ، رحمو ڌهر، ميرعبدالفتاح تي اوچتو حملو ڪري کيس ماري وڌو هجي، چو تہ رحمو ڌهر ان علائقي ۾ اچا بہ پنهنجين سرگرمين ۾ مصروف هو. خير انهن ٻنهي واقعن کانپوءِ شاهہ حسن ملتان تي ڪاهہ ڪرڻ لاءِ اميرن سان صلاح ڪئي. آخرڪار ٻن سالن جي مسافريءَ کي سامهون رکي، ان مطابق جنگي سامان ساڻ ڪري شاهہ حسن ملتان ڏانهن راهي ٿيو. ملتان تائين پهچندي پهچندي هن رت جا درياهہ وهائي ڇڏيا. ڦرلٽ، قتل، غارتگري ۽ مار ڌاڙ ڪانسواءِ سندس زبان مان ٻي ڪا وائي ئي ڪانہ ٿي نڪتي. هن جو پهريون شڪار سيوراءِ جو قلعو بڻيو. جتان جي رهواسين رحمو ڌهر جي پوئلڳيءَ ۾ شاهہ حسن جي ڪنهن بہ عملدار کي خير سان واپس ڪونہ ٿي ڇڏيو. اتان جي ماڻهن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تي سلطان محمود خان (جنهن جا به پاٿر هتان جي سنڌي سرويچن جي هٿان ماريا ويا هئا) تمام گهڻو ڪاوڙيل هو. تنهن بيدرديءَ سان قتل عام ڪيو. لڳ ڀڳ به سئو ٽيهه انسانن کي شهيد ڪيو ۽ سيوراءِ جي قلعي کي باغين جي پناهه گاهه ڪري صفا ڊاهي، زمين برابر ڪيو ويو. تاريخون لکن ٿيون ته هي قلعو ٻين قلعن جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ مضبوط ۽ بلند هو.

ان ڪانپوءِ "مئو" قلعي جو وارو آيو، جتي رحمو ڌهر پڻ رهندو هو. شيخ حماد قريشيءَ جي پٽ روح الله، شاهه حسن کي چانوٽيءَ ۾ اچي قلعي ۾ رهندڙن بابت سموري احوال کان واقف ڪيو. جنهن کان پوءِ مسڪين ترخان ڪجهه لشڪر ساڻ ڪري قلعي ۾ داخل ٿي ماڻهن کي گرفتار ڪري ورتو. شاهه حسن ڪجهه ڏينهن کان پوءِ قلعي ۾ داخل ٿي، بزرگن جي مزارن جي زيارت ڪئي ۽ مئو قلعي جي پيرن کان انجام ورتائين ته اڄ ڪانپوءِ منهنجن ماڻهن کي هيڏانهن اچ وڃ ۾ ڪا به تڪليف نه ڏني ويندي، ان ڪانپوءِ پير روح الله، رحمو ڌهر جي شاهه حسن اڳيان سفارش ڪئي ته هو سيني غلطين بابت معافي گهري ٿو. اهڙيءَ طرح رحمو ڌهر کي گهرائي سلطان محمود سان ناهه ڪرايو ويو.

مئو قلعي کان پوءِ شاهه حسن "اڄ" تي چڙهائي ڪئي. جنگ کان پهريان مرزا شاهه حسن لشڪر کي مختلف حصن ۾ ورهائي، انهن جا مختلف سپهه سالار مقرر ڪيا. اڄ جي قلعي جا محافظ لانگاهه به ٺهي سنبري جنگ جي ميدان تي پهتا. ٻنهي ڌرين ۾ جنگ لڳي، شهزادو بهلول لانگاهه پنهنجي ڪافي لشڪر سميت مارجي ويو. قلعي وارن قلعي بند ٿي ويڙهه جاري رکي. شاهه حسن هيو ڪو چارو نه ڏسي حڪم ڪيو ته لانگاهن جا سر ڌڙن کان ڌار ڪري نيزن ۾ ٽنگي قلعي وارن کي ڏيکاريا وڃن.

"اوچتو سردارن جا سر نيزن تي چاڙهي ايا ڪري انهن ماڻهن کي ڏيکاريائون، جيڪي اهو حال ڏسي هڪدم قلعي جي برجن ۽ پٿين تان ٽپا ڏيئي جان بچائي ڀڄي ويا. ليڪن حڪم موجب لشڪر کي اڄ جي ماڻهن مان جيڪو به هٿ ٿي آيو، تنهن کي قتل ٿي ڪيائون ۽ شهر جي ماڻهن کي لٽيائون." (18)

اڄ شهر کي ارغون لشڪر نيست نابود ڪري ڇڏيو. نه رڳو قلعي کي ڊاهيو ويو پر اتان جي اميرن جي محلاتن کي پڻ ڊاهي پٽ ڪيو ويو. ايڏو قتل، غارت ۽ ظلم ڏسي اڄ جا بزرگ گڏجي شاهه حسن وٽ امير بڻجي آيا. جن ڪيس رحم جي اپيل ڪئي، جنهن کان پوءِ هن وحشي جيو رحم دليءَ جو مظاهرو ڪندي اڄ جي بي ڏوهه انسانن جو قتل عام بند ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

اڄ جو قلعو جيئن ته ملتان جي فتح لاءِ هڪ قسم جو دروازو هو. تنهن ڪري شاهه حسن پنهنجي سموري طاقت ۽ ظلم جو مظاهرو ڪندي اڄ جي قلعي کي برباد ۽ تباهه ڪرڻ لازم پئي ڄاتو. ظلم جو هر حربو، استعمال ڪندي انسانيت جون

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حدون اورانگهي ويو. پنهنجي وحشت جي ڌاڪ ڄمائڻ خاطر پنهنجي بابي چنگيز کي ٻه مات ڏيڻ جي ڪوشش ڪيائين.

اُچ جي قلعي ۾ انساني ڪوس جي خبر جڏهن ملتان پهتي ته سلطان محمود لانگاهه سموري رياست مان لشڪر گڏ ڪرڻ شروع ڪيو. لڳ ڀڳ اسي هزار لشڪر تيار ڪري، شاهه حسن جي مقابلي لاءِ ملتان مان نڪري پيو.

چوندا آهن ته: "بندي جي من ۾ هڪڙي ۽ الله جي من ۾ ٻي." قدرت کي اجا ڪجهه ٻيو ئي منظور هو. تيو ايئن ته شيخ شجاع بخاري، جيڪوسلطان محمود لانگاهه جو نائي هو، ان ۽ سلطان ۾ ڪجهه اختلاف ٿي پيا، جنهن سبب شيخ شجاع، سلطان کي زهر ڏيئي ماري ڇڏيو. ان راز کي لڪائڻ لاءِ ڪافي ڪوشش ڪيون ويون، پر سلطان جي موت جو راز لشڪر کان لڪي نه سگهيو ۽ سلطان جي اوچتي موت جي ڪري لشڪر ۾ ڏڦيڙ پئجي ويو. لانگاهن سلطان محمود جي پٽ سلطان حسين کي حڪومت جي تخت تي ويهارو. شاهه حسن سان ٺاهه ڪرڻ ڪانسواءِ ٻيو ڪو چارو نه ڏسي حضرت مخدوم شيخ بهاوالدين کي ٺاهه لاءِ وچ ۾ آندائون، جنهن شاهه حسن جي ڇانوڻيءَ ۾ وڃي ساڻس ملاقات ڪئي ۽ ٻنهي ڌرين ۾ صلح ڪرايو.

جنهن کان پوءِ شاهه حسن اُچ موٽي آيو ۽ اتي نئين سر قلعو تعمير ڪرايائين. اچ ۾ ئي سلطان محمود لانگاهه جي هڪ ملازم اقبال خان پنهنجي نئين سربراهه سلطان حسين کي ڇڏي شاهه حسن جي خدمت ۾ حاضري ڀري. شاهه حسن سندس تمام گهڻي دلجوئي ڪئي. ڌاريي حڪمران وٽ ايتري اهميت ۽ قدر ڏسي اقبال خان ڪڙم جو ويري ٻڌجي ويو ۽ شاهه حسن کي پنهنجن سمورن رازن کان واقف ڪيائين ۽ لانگاهن جي پوريل خزاني جو ڏس ڏيندي ڪيس دلاور قلعي جي فتح لاءِ اتساهيو. شاهه حسن ٻه دولت حاصل ڪرڻ خاطر لشڪر سميت اوڏانهن راهي ٿيو ۽ وڙهي سڙهي قلعي تي فتح ماڻي. ڪافي ماڻهو قتل ۽ ڪافي گرفتار ڪيائين. ٻي انداز سون ۽ چاندي هٿ ڪري پنهنجي لشڪر ۾ ورهايائين. دلاور قلعي ۽ ٻيءَ ڦرلٽ ۾ ايتري دولت هٿ ڪيائين جو بکر پهچي ارغون لشڪر پندرنهن ڏينهن خوشيءَ جون مجلسون مچايون ۽ عيش عشرت ۾ گذاريا.

سلطان محمود جي مرڻ کانپوءِ ملتان رياست ۾ بدامني، بي آرامي ۽ انتشار جو دور شروع ٿي ويو. سلطان حسين ننڍي عمر جو هجڻ سبب ملڪي انتظام کان پري، سارو ڏينهن حويليءَ ۾ عورتن سان راند روند ۽ عياشيءَ ۾ مشغول رهيو. جنهن جي ڪري امير امراءُ ۽ پهچ وارا ماڻهو خاني خان ٻڌجي ويا ۽ سڀ ڪنهن پاڻ کي سير پٽي سمجهيو. لنگر خان (جيو وڃي ٿو ته شجاع الملڪ، لنگر خان هٿان سلطان محمود کي زهر ڏياريو هو) شاهه حسن اڳيان سرخرو ٿيڻ خاطر ملتان رياست جي افراتفريءَ ۽ ناڪام حڪمران بابت ڄاڻ ڏيندي ملتان تي حملي جي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

دعوت ڏني. سلطان حسين جي ڪمزورين ۽ عوام جي حڪمران طبقي کان نفرت جو ٻڌي شاهه حسن ملتان تي ڪاهه ڪرڻ جو حڪم ڏنو.

ارغون لشڪر ٻن حصن ۾ روانو ٿيو. پهريون لشڪر مسڪين خان ترخان جي نگرانيءَ ۾ موڪليو ۽ ٻيو لشڪر شاهه حسن پنهنجي هٿ هيٺ رکيو ۽ مسڪين خان جي پٺيان پٺيان روانو ٿيو. شاهه حسن جي ڪاهه جو ٻڌي لانگاهن شيخ اسماعيل قريشيءَ کي صلح ۽ اطاعت قبولڻ بابت قاصد ڪري موڪليو. جيڪو مٿو جي قلعي ۾ اچي شاهه حسن سان مليو. هن کي لانگاهن جي ڪمزوريءَ جي پڪ هئي، تنهن ڪري هن صلح ۽ ناهه جي پيغام کي ٺڪرائي جنگ جو اعلان ڪيو ۽ لشڪر کي اڳتي وڌڻ جو حڪم ڏنو. ملتاني قلعي بند ٿي ويهي رهيا ۽ شاهه حسن به چڙ تہ موٽڻ جو نانو وساري آيو هو. هن قلعي جو هڪ سال تائين گهيراءُ جاري رکيو. ان وچ ۾ هر روز جنگ جون جهڙپون هلنديون پئي رهيون. ٻاهر جا رستا بند هجڻ ڪري ڏڪار اچي منهن ڪڍيو. ماڻهو بک ۾ بي حال ٿي پيا، ان جي داڻي خاطر هڪ ٻئي کي ماري ٿي ڇڏيائون. مير معصوم لکي ٿو :

"اڪثر ماڻهو ڏڪن جي ڪلن تي گذران ڪرڻ لڳا. جيڪا ڪائڻ جي لائق نہ هوندي هئي. جيڪڏهن ڪو ڪتو يا ٻلو هٿ اچي ٿي وين تہ ان جو گوشت حلوي ۽ ڇيلي وانگيان ٿي کاڌائون." (19)

هڪ سال جي مسلسل مارا ماريءَ ۽ قتل غارت مان ملتان واسي تنگ ٿي پيا. آخرڪار قلعي جا دروازا کولي ارغون لشڪر تي ماڪڙ جيان حملو ڪري ڏنائون. ان اوچتو ٻاهر نڪري وار ڪرڻ سبب ارغونن کي تمام گهڻو نقصان رسيو ۽ ڪيترائي سپاهي هڪ پل ۾ مارجي ويا ۽ لانگاهه وري قلعي بند ٿي ويا. نيٺ لوهاري دروازو ڀڃي ارغون لشڪر شهر ۾ ڪاهي پيو، ڦرلٽ جي بازار مچي وئي. عورتن خواهه معصوم ٻارن کي سواءِ ڪنهن ڪهل ۽ قياس جي تلوارن جو بک بڻايو ويو. مسجد توڙي بزرگن جي درگاهن ۾ پناهه وٺندڙن جو پڻ ڪوس ڪيو ويو. هن قتل عام جي باري ۾ مير معصوم لکي ٿو :

"لانگاهه ۽ ملتان جو لشڪر گهڻو ڪري انهيءَ قتل عام ۾ ڪسي ويو ۽ انهيءَ ڦر لٽ ۾ قيمتي جواهر ۽ بي انداز خزانو مغل لشڪر کي هٿ لڳو. تنهن کان پوءِ وچي مرزا شاهه حسن جي ڪاوڙ ٺري ۽ باقي بچيل رعيت تي رحم فرمائي حڪم ڪيائين تہ ڪٺلن کي رستي مان ڪڍي کڏن ۾ دفن ڪيو وڃي ۽ ٻي ڪنهن بہ مخلوق سان ڪوُنس نہ ڪئي وڃي." (20)

ملتان تي قبضو ڪري سندس سموري مٺي مالي کي ڦري پنهنجن خزانن کي ڀريو ويو. شاهه حسن ڏهه ٻارنهن ڏينهن ملتان ۾ رهي باقي اميرن کان، جيڪي سندس تلوار جي وار کان بچي ويا هئا، تن جو اجا بہ ڇوُر بڻجي رت چوسڻ لاءِ مٿن ڏنڊ وڌو ۽ رهيو کهيو ست ڪڍي ورتو. مطلب تہ ارڪوترڪو ساڻ ڪري ملتان تي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

خواجہ شمس الدين کي گورنر مقرر ڪري ۽ لنگر خان کي ان جو ہانهن ہيلي مقرر ڪري پلڻ بکر ڏانهن واڳ ورائي.

شاهہ بيگ جي وفات ڪانپوء ڄامر فيروز جي بغاوت سبب شاهہ حسن جڏهن ٺٽي تي حملو ڪيو هو تہ ڄامر فيروز ڪڇ ڏانهن ڀڄي ويو هو ۽ اتان راء ڪنگهار جي ڀاءُ امر امراء جي اڳواڻيء ۾ پنجاهہ هزار لشڪر ساڻ ڪري واپس وريو هو ۽ چاچڪان ڳوٺ جي ڀرسان ٻنهين لشڪرن ۾ مقابلو ٿيو هو. ان جنگ ۾ "امر امراء" وڏي بهادريء ۽ جرئت جا جوهر ڏيکاريا هئا ۽ آخرڪار ارغونن هٿان سر وڃائي سرهو ٿيو هو.

راء ڪنگهار کي جڏهن اها خبر پئي تہ شاهہ حسن ملتان کي بہ فتح ڪري پنهنجي قبضي هيٺ آڻدو آهي، تڏهن راء ڪنگهار کي بہ ڊپ اچي ورايو تہ هاڻي شاهہ حسن پڪ ڪڇ جي خودمختيار حڪومت تي بہ وار ڪندو. تنهنڪري راء ڪنگهار پنهنجي ڀاءُ جي پلاند جو بهانو بڻائي، ٺٽي جي عملدارن ڏانهن ڪاهي اچڻ جو پيغام موڪليو. جن سواء ڪنهن دير ڪرڻ جي شاهہ حسن ڏانهن احوال لکي موڪليو. شاهہ حسن جيئن ئي بکر پهتو تہ ٺٽي جي عملدارن ڀاران موڪليل قاصد بہ اچي وٽس پهتو. جنهن سموري احوال کان ڪيس واقف ڪيو. جنهنڪري شاهہ حسن تڪڙو تڪڙو ٺٽي اچي رسيو. ٺٽي ۾ وري راء ڪنگهار جو ٻيو قاصد اچي پهتو تہ :

"منهنجي ڀاءُ امر امراء کي اوهان قتل ڪيو هو، ان جي خون جي بدلي وٺڻ لاء منهنجا ماڻهو مون تي زور رکي رهيا آهن. هيترو وقت اوهان ملتان ڏي هئا، تنهن ڪري اوهان جي پرپٺ اسان کي اوهان جن ٻارن ٻچن تي ڪاهہ ڪرڻ مناسب نظر نہ آيو. هاڻي يا اسان ساڻ صلح ڪري، سنڌ ملڪ جو ڪجهہ حصو اسان کي ڏي، يا تہ جنگ لاء تيار رهہ اسين اچون ٿا." (21)

راء ڪنگهار جي اچڻ کان اڳ مرزا شاهہ حسن وڏو ڪٽڪ ساڻ ڪري ڪڇ تي ڪاهي آيو. سنڌ جي حد کان ٻاهر نڪري ارغون لشڪر ٽن حصن ۾ ورهايو ويو. هڪ حصي تي سلطان محمود مقرر ٿيو ٻئي حصي تي امير فرخ، ٽئين حصي تي مرزا عيسيٰ ۽ مير عليڪ ۽ چوٿون حصو مرزا شاهہ حسن پاڻ سان رکيو. راء ڪنگهار جي جاسوسن شاهہ حسن جو لشڪر ڏسي ڪيس رپورٽ ڏني تہ شاهہ حسن تمام ٿورڙي لشڪر سان ڪاهيندو ٿو اچي. راء ڪنگهار بہ ان موقعي کي غنيمت سمجهي سواء سوچ ويچار جي، شاهہ حسن جي اڳيان اچي سامهو ٿيو. هوڏانهن سلطان محمود کي اها سڌ پئي تہ راء ڪنگهار جو لشڪر شاهہ حسن جي لشڪر ڏانهن پئي ويو، تنهن تي هن باقي لشڪرن ڏي قاصد موڪلي راء ڪنگهار جي لشڪر جو چوڌاري گهيراءُ ڪري ورتو. اوچتو چئني پاسن کان ارغون لشڪر ڏسي ڪڇي لشڪر حيران ٿي ويو. جنهن جي ڪري جنگ جو ميدان ملهائڻ کان سواء ڀڄڻ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

شروع ڪيو ۽ راء ڪنگهار بہ پنهنجي جان بچائي ڀڄي ويو ۽ جنگ جي سگهہ نہ ساري چگا مڙس وچ ۾ آٿي ساليانو ڏن ڏيڻ جو واعدو ڪيو ۽ ڏنڊ طور پنجتيهہ هزار شاهہ حسن کي پندرنهن هزار سلطان محمود کي ڀري ڏنا. راء ڪنگهار جيڪا پنهنجي پيغام ۾ سورهيائي ۽ بهادري ڏيکاري هئي، اها ارغونن جي چالاڪيءَ اڳيان مات ڪائي وئي ۽ هڪ ئي وار سان راء ڪنگهار جا ڇيهہ ئي ڇڄي پيا. سنڌ جو ڪجهہ حصو تہ ڀري جي ڳالهہ. پر ويتر هڙان ڏيئي جان آجي ڪرائي پنجي ويس، شاهہ حسن بہ چار ڏينهن ڪڇ جي علائقي ۾ رهي واپس ٺٽي آيو ۽ سلطان محمود کي بکر جو گورنر مقرر ڪري بکر ڏانهن روانو ڪيو.

انهن ڏينهن ۾ همايون بادشاهہ افغاني اڻ بڻت ۽ گهرو ويڙهہ سبب سنڌ اچي پهتو. مرزا شاهہ حسن معزول بادشاهہ جو خاطر خواهہ آدر ڀاءُ ڪرڻ بجاء پنهنجي شاطر ذهن کان ڪم وٺندي همايون کي ڪمزور ڪرڻ لاء گهاٽ گهڙيندو رهيو. شاهہ حسن کي ڊپ هو تہ متان همايون سنڌ تي قبضو ڪري ويهي نہ رهي، جيڪو هن پنهنجين تلوارن جي زور تي هزارين انسانن جو رت وهائي قبضي هيٺ آندو هو. پنهنجي چڱ مڙسي بچائڻ لاء هي انسانيت جون حدون اورانگهي وحشي بڻجي چڪو هو. هن جو دين ايمان صرف ۽ صرف حڪمراني ئي هو ۽ جنهن جي بچائڻ خاطر هن ڪنهن ڪريل ۽ نيچ حرڪت ڪرڻ کان بہ ڪونہ ٽي ڪيپايو. گلبندن بيگم لکي ٿي :

"آخر بادشاهہ، مير سمندر کي شاهہ حسن ڏانهن موڪلي چورايو تہ ضرورت آهر، اسان تنهنجي حڪومت ۾ آيا آهيون. تنهنجو ملڪ توکي مبارڪ هجي، اسان ان ۾ مداخلت ڪرڻ نٿا گهرون. هڪ دفعو تون پاڻ اسان وٽ اچ جيڪو ڪجهہ ضروري سمجهين، اها خدمت بجا آڻ. اسان کي گجرات وڃڻ جو ارادو آهي. تنهنجو علائقو تو وٽ رهندو. شاهہ حسن ڪجهہ وقت بهانا ڪندو رهيو ۽ پنج مهينا بادشاهہ کي ان ئي باغ ۾ رهايون ويٺو رهيو. پوءِ هڪ قاصد هٿان بادشاهہ ڏانهن نياپو موڪلي عرض ڪيائين تہ مان پنهنجي ڌيءُ جي شادي توهان سان ڪرائڻ ٿو گهران، جنهن جو سامان گڏ ٿئي تہ پوءِ اوهان جي خدمت ۾ موڪلي ڏيندس ۽ پاڻ بہ اچي حاضري ڀريندس." (22)

اها هئي شاهہ حسن جي جنگي حڪمت عملي، جنهن کي اسان جون تاريخون وڏو بهادر، جرئتمند ۽ شريف انسان ڪري پيش ڪري رهيون آهن. اهڙيءَ طرح شاهہ حسن پنهنجي ان صلاحيت کان ڪم وٺندي همايون کي هيا بہ ٽي مهينا ترسائي رکيو. ان وچ ۾ شاهہ حسن، مرزا يادگار ناصر، جنهن کي همايون بکر ڇڏڻ وقت اتان جو قائم مقام مقرر ڪيو هو، ان سان لهہ وچڙ ۾ اچي همايون خلاف ڀڙڪائڻ لڳو ۽ وري ان کي بہ ا ساڳي ڌيءُ جي سڱ ڏيڻ جو آسرو ڏيندي پيغام موڪليائين: "جيڪڏهن تون هہ کي بکر مان ڀڄائي ڪيڍندين تہ آءُ بکر

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حوالي ڪرڻ ڪانسواءِ پنهنجي ڌيءَ جو نڪاح بہ توسان ڪرائيندس." (23)
مطلب تہ مرزا شاھہ حسن همايون بادشاھہ کي سنڌ مان ڪڍڻ لاءِ هر حربو ۽ حيلو هلايو. همايون جو لشڪر بک ۽ بدحاليءَ سبب ڪيس ڇڏيندو رهيو. جن مان ڪن شاھہ حسن وٽ پناھہ ٽي ورتي تہ ڪن کي هن گرفتار ڪرائي ٻيڙين ۾ چاڙهي سمنڊ ۾ ٻُڏي گم ڪيو. اهڙيءَ طرح لڳ ڀڳ ڏھہ هزار انسان سمنڊ ۾ ٻوڙيا ويا.

نيٺ شاھہ حسن ۽ همايون ۾ صلح ٿيو، جنهن ۾ طئہ ٿيو تہ همايون بغير ڪنهن ڦرلٽ ۽ غارتگريءَ جي، سنڌ مان هليو وڃي ۽ سفر جي مشڪلاتن پٽاندڙ شاھہ حسن ڪيس ڪجهہ کاڌ خوراڪ ۽ سواريءَ لاءِ اٺ ڏنا. شاھہ حسن آخري وار ڪندي همايون کي اهڙا ٽي سئو اٺ ڏنا، جن تي سواري ڪرڻ تہ پري جي ڳالهہ رهي، پر انهن اٺن انسانن کي ڏسي تاھہ پئي ڪاڍو، اهي سڀ جنگلي اٺ هئا. جن جو ڪڏهن بہ انسانن سان پالهو ئي ڪونہ پيو هوا جنهن جي ڪري همايون جو ڪافي لشڪر ڇڙوڇڙ ٿي ويو.

نيٺ شاھہ حسن جيئن تيئن ڪري همايون کي سنڌ مان نڪري وڃڻ تي مجبور ڪيو ۽ اهڙيءَ طرح 1543ع ۾ همايون قنڌار ڏانهن هليو ويو.

همايون مان آجو ٿيڻ سبب هن رهزن ڏاڍيون خوشيون ملهايون جنهن مال ملڪيت خاطر هن انسانيت جون حدون اورانگهي هزارن نہ پر لکن انسانن جو رت وهايو، هزارين ابهم ٻارڙن جي مٿي تان شفقت ڀريا هٿ کسي ورتا، هزارين سهاڳڻين جا هٿ مينديءَ بجاءِ مڙسن جي رت سان رڱيا ۽ هزارين بي سهارا پوڙهين مائرن جا ڪونڌر پٽ شهيد ڪرايا، ان جي ملڪيت جو ڪوبہ والي ۽ وارث پيدا ڪونہ ٿيو. رڳو هڪ ئي ڌيءَ هئس، جيڪا سياسي رشوت طور ڪڏهن همايون کي تہ ڪڏهن مرزا يادگار ناصر کي پئي آڇيائين، جيڪا آخرڪار قنڌار جي حڪمران مرزا ڪامران جي نڪاح ۾ آئي.

ايڏي ظلم ۽ ستمگريءَ جي سزا کيس هن جهان ۾ ئي ملي. پڇاڙيءَ ۾ هو اڌرنگ جو مريض بڻجي هڪ هنڌ پيو رهيو. ان بيماريءَ سبب هڪ سنڌي فرد "عربي گاهي" کي نگران مقرر ڪيو، جنهن سبب ارغونن ۽ ترخانن ۾ انتشار ڦهلجي ويو. هر ڪنهن پاڻ کي خاني خان پئي ڀانيو، سمورا امير امراءَ شاھہ حسن کان بيزار بڻجي ويا. بکر پرڳڻو مير لطفي ۽ مير ملڪ محمد پاڻ ۾ ورهائي ڪنيون. بکر جي هڪ ٻئي امير مير شاھہ محمود بيگلار، جنهن کي ارغونن ۽ ترخانن جي پڻ حمايت حاصل هئي، تنهن سنڌين ۽ بلوچن جو لشڪر گڏ ڪري پنهنجي خودمختياريءَ لاءِ ڪوشش شروع ڪري ڏني. جنهن کي سلطان محمود خان گرفتار ڪري، مرزا شاھہ حسن ڏانهن سن موڪلي ڏنو. هوڏانهن ٺٽي ۾ مرزا عيسيٰ ترخان جي اڳوائيءَ ۾ پنهنجن ئي ارغونن ۽ ترخانن بغاوت جو اعلان ڪيو.

مرزا شاھہ حسن کي جڏهن ٺٽي جي بغاوت جي سڌ پئي تہ ان مير محمود شاھہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

کي (جيڪو پڻ بغاوت ڪرڻ جي جرم ۾ وٺس گرفتار ٿيل هو) ٺٽي جي گورنريءَ جو پروانو ڏيئي، اتي امن امان لاءِ روانو ڪيو. جنهن ٺٽي ۾ پهچي مرزا عيسيٰ ترخان جي بعيت ڪئي ۽ ان جو تابعدار بڻجي ويو. آخرڪار شاهه حسن، سلطان محمود کي گهرائي، جنگ ڪرڻ لاءِ پاڻ کي ڏوليءَ ۾ ڪڻائي ٺٽي ڏانهن راهي ٿيو. ان جنگ ۾ پنهنجي طرفن کان ڏاريا ئي پٺي قتل ٿيا. سنڌين لاءِ هي موقعو خدائي نعمت کان گهٽ ڪونه هو. جن پنهنجا سمورا پلڻ ۽ پلاند وڻڻ خاطر ان نفرت کي اچا به وڌيڪ پڙڪايو ۽ پنهنجين ڌرين سان رلي ملي ويا. ان کان اڳ رڳو سنڌ واسين جا لاش رستن ۽ گهٽين ۾ بي وارث پيا هوندا هئا. يا صرف سنڌين جون جيئري کلون لهرائي بهه سان پريون ويندي ويون هيون ۽ انهن جون ئي سسيون ڌڙن کان ڌار ڪري نيزن تي چاڙهيون ويندي ويون هيون. پر هن جنگ ۾ ارغونن ۽ ترخانن سان پڻ ساڳي طرح جٺيون ڪيون ويون. پنهنجن طرفن کان پنهنجن جا لاش ڏسي ۽ پنهنجن ئي گهرن ۾ پٽڪو ۽ روج راڙو پدي، هڪ رات گجهه گوهه ۾ سلطان محمود ۽ مرزا عيسيٰ ترخان پاڻ ۾ ناهه ڪري ورتو. جيسنائين اهو ناهه منظر عام تي اچي ئي اچي، "امير سلطان ۽ امير ابوالخير سودن جو وڏو لشڪر وٺي مرزا شاهه حسن جي طرفان مرزا عيسيٰ ترخان تي اچي ڪڙڪيا ۽ تمام گهڻا ماڻهو، مرزا عيسيٰ جا قتل ٿي ويا. انهن قتل ٿيلن جا سر نيزن ۾ ٽنگي مرزا شاهه حسن کي آڻي ڏيکاريائون. جڏهن ڪيترن ئي ارغونن جا سر نيزن ۾ ٽنگيل ڏنائين ته مرزا شاهه حسن روئي ڏنو." (24)

پنهنجي قوم جو قتلام ڏسي هن ڪئور ۽ وحشي انسان جي اکين مان گوڙها ڳڙي پيا. ان جي اکيان ارغون ۽ ترخان ئي انسان هيا ۽ اهي ئي رڳو رحم ۽ قياس جي لائق هئا. پنهنجن عزيزن جا لاش ڏسي هن بي درد جي دل ۾ درد اپري پيو ۽ جنگ بند ڪرائڻ جو اعلان ڪيائين.

1554ع جو سال هن لاءِ فنا جو سال ثابت ٿيو ۽ اڏرنگي به پنهنجا ڪم ڏيکاريا ۽ پيهر ڏولين ۾ چڙهي ڪنهن مظلوم جي رت وهائڻ جي مهلت ڪانه ڏنس. حڪيمن جي صلاح مطابق آرام لاءِ جيئن ئي سيوهڻ پٺي ويو ته رستي ۾ ئي سندس وحشي روح پرواز ڪري ويو. شاهه حسن جو مڙهه به شاهه بيگ جيان ٽن سالن کان پوءِ "جنة المعليٰ" ۾ دفايو ويو. اهڙيءَ طرح انهن پنهي ارغون حڪمرانن جي مڙهه کان سنڌ جي امن پسند ڌرتي آجي رهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارغون دور ۾ سنڌين جو سياسي شعور

ارغون دور حڪومت ۾ سنڌ ۾ مجموعي طور بدامني، انتشار ۽ سياسي گهوٽالو رهيو. ارغون توڙي جو پنهنجي ديس کي هميشه لاءِ الوداع چئي آيا هئا. پر هنن سنڌين کي پنهنجو ڪيو. هو سنڌ تي مڪمل قبضو ته ڪري چڪا هئا، پر سنڌين جون دلين تي راڄ ڪرڻ کان قاصر هئا. سندن سڄي دور ۾ هڪ پل به سنڌين کين حڪمران طور تسليم نه ڪيو. هر آئيءَ ويل سنڌي بغاوت ڪندي سندن خلاف اٿي کڙا پئي ٿيا. ان آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ لاءِ هلايل جدوجهد جو ڪوبه هڪ سرواڻ ۽ مرڪز ڪونه هو. سنڌ جو هر محب وطن ماڻهو سرواڻ ۽ سنڌ جي هروستي هيڊڪوارٽر هئي. جنهن کي به ۽ جتي به وارو پئي مليو، ان اتي ڌاريي سامراج تي وار پئي ڪيو. ڪڏهن ڌاريي حڪمران ٻاران مڙهيل ڏل جي خلاف ته وري ڪڏهن پنهنجن ابن ڏاڏن جي بي گناهه خون جي پلاند ڪرڻ خاطر، مزاحمتي جنگ پئي جوٽي.

سنڌي طبعن سادا ۽ سٻاجها، هو ڇا ڄاڻن چنگيزي سياسي هيرا ڦيرين ۽ لاهين چاڙهين کان. هنن وٽ سياست به "سنئين راند سوٽي جي، ٻيڙي ٻڏي ڪوٽي جي" ۽ چنگيزي اولاد وٽ سياست معنيٰ، طاقت ۽ وحشت جو مظاهرو. هنن جو ايمان هو ته جيستائين سندن تلوار تي مظلوم جي رت جي آلاڻ باقي آهي تيستائين حڪومت، دٻدٻو ۽ معتبرائپ باقي رهندي. تنهنڪري انهن هر ساجهه وند ذهن ۽ قومي غيرت رکندڙ جو سر تلوار جي هڪ ئي ڌڪ سان ڌڙ کان ڌار پئي ڪيو. اهو ڏاڍ،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏهڪاءَ ۾ انڌير نگري نہ رڳو ارغونن جي 36 سالہ دور تائين رهيو، پر انهن کان پوءِ ترخانن ۽ مغلن جي دور حڪومت ۾ بہ ڏينهون ڏينهن وڌندو ئي رهيو.

ڏارين خلاف سنڌين جو سياسي شعور مختلف رخن ۾ معلوم ٿئي ٿو. ڪجهہ قبيلا پنهنجي ذاتي مفادن جي حاصلات خاطر وقت جي نزاڪت کي نظر ۾ رکندي حالتن سان سمجهوتو ڪري، ڌاريي حڪمران جا ڪارندا بڻجي ويا. ٻين وري مصلحت پسنديءَ کي بزدلي، ياڙيائپ ۽ قومي غداري ڄاڻي حڪومت جي هر ڏاڍ، ڏهڪاءَ ۽ فرمان خلاف پنهنجي وس ۽ وت آهر ويڙهہ جاري رکي. پر ارغونن پنهنجي ڏرين سان ساڳي ئي روش اختيار ڪئي، انهن ڪڏهن بہ دم، دلاسو ۽ دلداري ڏيئي سنڌين کي پنهنجي ڪرڻ جي ڪوشش ئي نہ ڪئي. سنڌن سوچ ۾ هر سنڌي، باغي، ڌاڙيل، ۽ نيچ هو. هت اسين انهن خاندانن جو تجزيو ڪنداسون، جن مصلحت پسنديءَ کي ٻہتر سمجهي ارغونن ڏانهن نہ رڳو نرم رويو اختيار ڪيو، پر ضرورت ۾ ڏکئي وقت تي ڀرپور سات ۽ سهڪار پڻ ڪيو.

روهڙيءَ جو سيد خاندان

هي سيد سبگورا سمن جي اوائلي دور کان وٺي بکر جي قلعي ۾ رهندا پئي آيا. سندن وڏيون حويليون ۽ ڪشادا گهر هئا. هي حڪمران طبقي وٽ وڏي مان ۽ مرتبي وارا ليکيا ويندا هئا. ارغون حڪمرانن پڻ شروع ۾ سيدن جي ساڳي ئي نموني عزت ۽ مان مرتبو بحال رکيو ۽ کين قلعي ۾ رهڻ جي اجازت ڏني. ان جي عيوض سيدن کان ڌاريي حڪمران هر ڏکي وقت مدد ۽ سهڪار ڪرڻ جو واعدو ورتو ۽ انهن بہ وڏين حويلين ۽ حڪمران ڏر وٽ پنهنجو مان مرتبو بحال هئڻ جي عيوض پنهنجي وطن واسين خلاف نہ رڳو مدد ڪرڻ جو يقين ڏياريو، پر واعدي کي عملي طرح پاڙي بہ ڏيکاريو.

شاهہ بيگ رغون ٺٽي ۽ ٺٽيءَ ۾ رت جي راند ڪري، سنڌين جو مال متاع ڦري لٽي، سيويءَ ڏانهن واپس وڃڻ کان اڳ ۾ بکر پرڳڻي جي نگراني سلطان محمود جي حوالي ڪئي. ان کان سواءِ بکر جي سيدن ۽ ڌاريجن کي رعايت ڏيندي قلعي ۾ رهڻ ۽ سلطان محمود جي مدد جو حڪم ڪيو، جنهن کي سيدن آمنا صدقنا چوندي اکين تي رکيو ۽ ڌاريجن ڌاريي حڪمران خلاف بغاوت ڪرڻ جو اعلان ڪيو. يوسف ميرڪ لکي ٿو:

"شاهہ بيگ ارغون جڏهن سلطان محمود کي بکر جو حاڪم مقرر ڪيو تہ اتان جي مهم مقامي سيدن کي سونپي. ان سان گڏ ڌاريجن جي ڪن پڳدارن کي بہ حڪم ڪيو تہ هو پڻ قلعي ۾ اچي رهن. پر ڌاريجن انهيءَ حڪم جي پوئواريءَ کان نابري واري ڇڏي ۽ پنهنجي منهن ماٺهو ميڙي جنگ جوٽڻ جا سانباها ڪرڻ لڳا. سندن ڪوشش اها هئي تہ ڪيئن بہ ڪري سلطان محمود جي مغز مان اها هوا ڪڍجي تہ، جيئن هو سنڌ جا وڻ ئي ڇڏي وڃي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

انهيءَ ضد تي چڙهي هنن ڊل ڏيڻ تہ بند ڪري ڇڏي پر ٻين معاملن ۾ بہ هن سان پورو منهن نہ تي ڏنائون. سلطان محمود جا جيڪي بہ گماشتا وٽن ويا ٿي، انهن کي مٿي ۾ ڌوڙ وجهي واپس پٺي اماڻيائون. پڇاڙيءَ پنهنجا ڪٽڪ سنبرائي سلطان محمود سان چڪري ڪائڻ لاءِ لاهريءَ جي ميدان ۾ لهي آيا." (1)

ڏاريجن نہ رڳوءِ پاڻ پر ڄوءِ جي سمورن ماڻهن کي ڊل ڏيڻ کان روڪي ڇڏيو. سلطان محمود جا ڪارندا جڏهن رعيت کان ڊل وٺڻ تي آيا تہ بکر واسين کين بي عزتو ڪري واپس پٺي ڪيو.

سلطان محمود ڏاريجن کان تمام گهڻو ڊنل هو. هر وقت ڏاريجن جي حملي جو خوف سندس ذهن تي سوار هوندو هو. سيدن بہ پنهنجي وسان کين گهٽايو. انهن پنهنجي ذميداري نهايت ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ سان نڀائي. انهن سلطان محمود کي ڊنل ۽ ڊپ ۾ ورتل ڏسي تمام گهڻي دلداري ۽ حوصلہ افزائي ڪئي. نہ رڳو ايترو پر سلطان جي حفاظت خاطر ڏينهن رات هوشيار ۽ چوڪس پٺي رهيا.

"هوڏانهن ڏاريجن بہ پيرا اها سٽ ڪئي تہ درياهہ اڪري قلعي ۾ داخل ٿي، سلطان محمود کي ڳتر کان جهلي اچن. پر ايتري ۾ بکر جي سيدن کي ڪڙڪ پئجي ٿي ويئي، جن قلعي جا سيئي گهٽ سوگها ڪري ڏاريجن کي منجهائي ڇڏيو ۽ هو سيدن کي سامهون ڏسي مڙي ويا." (2)

هنن ڀلارن کان، سمن پاران ڪيل سموريون چڱايون ۽ مهربانيون ارغونن ڏٺي وسري ويون ۽ هو ارغون طاقت ۽ دٻدٻو ڏسي پنهنجي وطن جا ويري بڻجي ويا ۽ ڌرتيءَ تي ڌاڙو هٿندڙن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي پنهنجي ديس واسين اڳيان هٿيار ڪٺي ڌارين جا محافظ بڻجي ويا. سنڌ ڌرتي جي نمڪ خواري ۽ سمن پاران ايترو مان مرتبو ۽ عزت جي عيوض انهن تي فرض پٺي عائد ٿيو تہ هو ڌرتيءَ ۽ وطن جي تحفظ خاطر ڌرتي واسين سان گڏجي ڌاريي سامراج سان جنگ جوٽن ها. پر انهن جي ابتڙ ڪوئائي سيدن سنڌ جي سرويچن خلاف ويڙهہ شروع ڪئي.

ڏاريجن کي ان بغاوت جي ڪري تمام گهڻي قرباني ڏيڻي پئي. انهن پنهنجي ديس ۽ ڌرتيءَ جي تحفظ خاطر رت جو نذرانو ڏيئي، ايندڙ نسل لاءِ هڪ شاندار مثال قائم ڪيو ۽ ڪوئائي سيدن کي پنهنجن سان غداريءَ جي عيوض ڌارين کا سوني سروپاءِ ڪانہ پارائي. تاريخ جي اها سٽر گري چئو يا انصاف پسنديءَ جو جڏهن شاهہ بيگ پنهنجي ڪٽڪ سميت سيويءَ کان واپس موٽيو تہ بکر جي سيدن کي بہ قلعي مان ڪڍي ٻاهر رهڻ جو حڪم ڏنائين. دادا سنڌي لکي ٿو:

"ان کان پوءِ بکر جي قلعي مان سادات ڪڍي ڇڏيائين. جيڪي ٻارين ٻچين روئندا رلندا روهڙيءَ ۾ وڃي رهيا ۽ بکر جي قلعي ۾ پنهنجي اميرن ۽ سپاهين کي رهايائين." (3)

سلطان محمود مجلس ۾ تہ سيدن جي خوب ثنا گوئي ڪئي ۽ وقت سر اُپاءَ وٺي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏاريجن جي حملي کي ناڪام بڻائڻ لاءِ ٿورا مڃيا. پر اڪيلائيءَ ۾ جڏهن شاهه بيگ ارغون سيدن جي باري ۾ راءِ ورتي ته هن ٻي وڙي سيدن کي قلعي مان ڪڍي ڇڏڻ جي تجويز ڏني ۽ دنيا جي دستور مطابق ڏسندي ئي ڏسندي انهن کي ڏارين جي دلاليءَ جي سزا ملي وئي. سنڌي چوائي: "جنين ڪاڻ ميِاس، سي ڪلهي ڪانڌي نه ٿيا."

بکر جو قاضي خاندان

قاضي خاندان جو به سمن جي دور حڪومت کان وٺي حڪومتي مشينريءَ ۾ تمام گهڻو اثر رسوخ هو. هي خاندان "اُچ" کان ڪهي اچي بکر ۾ رهيو. "قاضي ابوالخير" پهريون شخص هو، جيڪو اُچ کان ڪهي سنڌ ۾ پهتو. ابوالخير وڏو عالم ۽ اهل الله هو. ان ئي گهراڻي جي پشت مان قاضي قادن نالي هڪ شخص پيدا ٿيو، جنهن سنڌ جي سياست، سماجيات ۽ معيشت تي تمام گهرا اثر ڇڏيا. قاضي قادن جي پيءُ جو نالو قاضي ابو سعيد ۽ ڏاڏي جو نالو قاضي زين الدين هو. قاضي ابو سعيد وڏو عالم فضيلت وارو ۽ حاضر جوابيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هو. هن خاندان جو سنڌ ۾ اچي رهڻ، سنڌ لاءِ خدائي نعمت ۽ الهامي تحفي کان گهٽ ڪو نه هئو. قاضي ابوالخير کان وٺي ڪنهن حدتائين، قاضي قادن تائين سنڌ لاءِ هي ٻي بها هيرا ثابت ٿيا. قاضي ابوالخير جي سيرت ۽ فضيلت جي باري ۾ تحفة الکرام ۾ اچي ٿو:

"قاضي ابوالخير، قاضي قادن سيوستانيءَ جي ڏاڏن مان هو. نهايت چڱي حالت ۽ فضيلت جو صاحب هو، بکر ۾ رهندو هو ۽ اتي ئي گذاري ويو." (4)

قاضي قادن جو والد قاضي ابو سعيد پڻ تمام گهڻين خوبين جو مالڪ هو. ان جي ڏاهپ ۽ دانائي سڄي ملڪ ۾ مشهور هئي.

قاضي ابو سعيد جا ٻه فرزند ارجمند، قاضيءَ جي مسند تي ويٺا. قاضي قادن پنهنجي علم، دانائي ۽ ڏاهپ سبب قاضي القضاة جي لقب سان نوازيو ويو، هي صاحب وڏو ذهين ۽ سياسي حالتن تي گهري نظر رکندڙ هو، وڏو زاهد، متقي ۽ پرهيز گار هو.

"قاضي صاحب گهڻن قسمن جي علمن سان مالامال هو. قرآن مجيد جو حافظ، حديث، تفسير، تصوف ۽ علم آلات (ڪلن ڏُهڻ جي هنر) ۾ چڱو عبور هئس. انشا پردازيءَ ۾ سندس جوڙ جس ڪونه هو." (5)

قدرت قاضي قادن کي خط نويسيءَ سان پڻ نوازيو هو. هن جا جذباتي ۽ احساساتي خط، ڪٺور انسان کي به ميڻ جيان نرم ڪري ڇڏيندا هئا. جڏهن شاهه بيگ ارغون ٺٽي تي قيامت خيز تباهي آندي، ظلم، بربريت ۽ تباهي مچائي، آزاد ۽ خودمختيار سنڌ کي غلاميءَ جي گگهه اونداهه ۾ اڙايو، امن پسند سنڌڙيءَ جي سينڌ کي پدن ٺوڙي نوجوانن جي رت سان رڱيو، چادر ۽ چارديواريءَ جو تقدس پائمال ڪيو، قرلٽ جي بازار ايتري قدر مچائي، جو امير، غريب يا بزرگ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

هستين جي ننگن جي مٿي تان به چادر لاٿي وئي، ان دهشتگرديءَ جي عالم ۾ قاضي قادن ڇرين جيان پنهنجن ٻارن ٻچن کي گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ ڳولهيندو پئي رهيو. مير معصوم لکي ٿو :

"انهيءَ وقت جي هڪ عالم و فاضل قاضي قادن جي ڪوشش سان اها غضب جي باهه ٺڌي ٿي، ڇاڪاڻ ته قاضيءَ جو اهل عيال پڻ قيد هو ۽ ڇرين وانگيان پنهنجي وڇايلن کي ٺٽي جي گهٽين ۾ ٿي ڳوليائين. نيٺ هڪ خط تيار ڪيائين، جنهن ۾ ماڻهن جي خراب حالت جو ذڪر لکيائين. اهو خط حافظ محمد شريف امام، شاهه بيگ جي گذارش ۾ آندو. انهيءَ خط پڙهڻ سان شاهه بيگ جي دل تي وڏو اثر ٿيو ۽ پڙهو گهمايائين ته ٺٽي جي ماڻهن جي مال ۽ عيال کي ڪوبه هٿ نه لائي ۽ پنهنجي ٻنيءَ مان هڪ تير ڪڍي قاضيءَ کي ڏيئي ساڻس گڏ ماڻهو ڏنائين ته ٻاڻ جنهن لاءِ فرمائي، سو ماڻهو سندس حوالي ڪيو وڃي." (6)

اهو قاضي قادن جي خط جو اثر هو، جنهن ٺٽي واسين کي مسلسل افراتفري، قتل عام ۽ غارتگريءَ کان ڇوٽڪارو ڏياريو. تاريخ جي ڪنهن به ڪتاب ۾ اهو خط آيل نه آهي، سواءِ خط جي اشاري جي، جنهن مان خط جي لکت ۽ مضمون جي باري ۾ سڌ پئي ته ان ۾ آخر ڇا لکيل هو.

جيئن ته قاضي قادن ۽ شاهه بيگ ارغون، ٻئي ڄڻا ميران محمد جونپوري جا مريد هئا. ان بنياد تي ڇئي سگهجي ٿو ته ان خط ۾ مهديءَ جي پيروڪار ۽ ساڻس لاڳاپن سبب جي ڇاڻ ڏنل هجي. خير، ڇا به هجي، پر اهو سورهن آنا سچ آهي ته ٺٽي وارن کي ان قرلت ۽ خون خرابي کان قاضي صاحب جي خط ئي نجات ڏياري.

خط نويسيءَ کان سواءِ هو سنڌ جي بنيادي شاعرن مان هڪ بهترين شاعر هو. پهريون ته سندس صرف ستن بيتن جي سڌ هئي، جن جي افاديت ۽ اهميت کي نظر ۾ رکندي ڪيس بنيادي شاعر ڪري ليکيو ويو. ارغونن جي سرڪاري ٻولي جيتوڻيڪ فارسي زبان هئي. پر ان هونديءَ به سنڌي شاعري سرجندي رهي. تازو قاضي صاحب جا هڪ سئو ٻارنهن بيت انڊيا مان هٿ آيا آهن، جن جي مطالعي ڪرڻ سان پتو پوي ٿو ته قاضي قادن ئي پهريون شاعر آهي، جنهن پنهنجي شاعريءَ ۾ ڏيهي تشبيهن ۽ ڪردارن کي جڳهه ڏني آهي.

ان ڪانسواءِ قاضي قادن کي اهو به اعزاز آهي ته هن سنڌ جي ڇئن حڪمرانن، ٻن ڏيهي ۽ ٻن پرڏيهي حڪمرانن وٽ پنهنجي ڏاهپ سبب ميچتا ماڻي. هو ڄام نندي ۽ ڄام فيروز جي دور حڪومت ۾ به قاضي ٻڌجي پنهنجا فرائض سرانجام ڏيندو رهيو ته وري ڏاريي ارغون حڪمرانن وٽ به پنهنجي ساک بحال رکيائين. هن جي ارغون دور ۾ سرانجام ڏنل ڪارنامن بابت اڳتي بحث ايندو، في الحال سندس خاندان جي ٻين فردن بابت تجزيو ڏجي ٿو.

❁ قاضي ابوسعيد جي ٻئي پٽ جو نالو قاضي نصرالله هو. قاضي قادن جي استعفا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ڏيئي مکي ڏانهن هليو ويڻ بعد هي پنهنجي پاءُ جي مسند تي ويٺو. تحفہ الڪرام ۾ اچي ٿو:

" قاضي قادن جو پاءُ قاضي نصرالله ظاهري توڙي معنوي ڪماليت سان سينگاريل هو. وڏن جو طريقو پوريءَ طرح روشن رکندو آيو. قسمت جي ڏينهن پوري ٿيڻ ڪان پوءِ عزت ۽ ناموري سان گذاري ويو." (7)

قاضي قادن جي هڪ ڌيءُ جي بہ سڌ پوي ٿي، جنهنجو نالو بيبي فاطمہ هو، جيڪا پڻ خدا جي پياري ۽ پهتل پائي ليکي ويندي هئي. پرهيزگاري ۽ پاڪدامنيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ هئي. قرآن شريف جي حافظ هئي. هوءَ جڏهن حج ڪرڻ پئي وئي تہ رستي سان هڪ ڏينهن ۽ هڪ رات ۾ قرآن مجيد جو ختم پئي ڪيائين. جنهنجو ثواب حضور جن کي نذر تي ڪيائين. حج ڪيائين تہ بي بي حاجياڻي سڏي وئي. سندس تمام گهڻيون ڪرامتون مشهور آهن.

"نقل آهي تہ جڏهن حرمين شريفين جي زيارت ڪري واپسيءَ لاءِ ٻيڙي ۾ چڙهي رواني ٿي تہ واٽ تي خطرناڪ هوا لڳي ۽ زبردست طوفان شروع ٿي ويو. ٻيڙيءَ وارن سڀني مائٽن نااميد ٿي ساهہ تان آسرو ڪٽي ڇڏيو. بيحد پريشانيءَ ۾ وقت جي رابعہ، بيبي حاجياڻيءَ ڏي رجوع ڪيائون. بيبي سگهوريءَ دعا لاءِ هٿ مٿي ڪنيا ۽ چيو: اي الله! آئون تنهنجي رضا تي راضي آهيان ۽ پنهنجي جان تنهنجي قضا جي حوالي ڪيم، پر هي ضعيف، ڪمزور ۽ پريشان دل، تنهنجي ڪرم تي آسرو رکن ٿا ۽ هن طوفان ڪان نجات گهرن ٿا، انهن جي حال تي رحم ڪر. راوي چوي ٿو تہ بيبي اڃا دعا گهري ئي رهي هئي تہ طوفان جهڪو ٿي ويو ۽ مخالف هوا بہ ٽري وئي." (8)

بيبي فاطمہ، قاضي سائين ڏنو سان لائون لڌيون، جنهن مان ڪيس هڪ پٽ نالي ميان مير محمد ۽ هڪ ڌيءَ بيبي جمال خاتون هئي. قاضي قادن جو ڏوهٽو ميان مير، سڄي برصغير ۾ اهم ۽ مڃيل بزرگ هو. هن جي مريدن ۾ هندستان جو مغل حڪمران دارا شڪوه بہ شامل هو. دارا شڪوه پنهنجي مرشد جي تاريخ ۽ ڪرامتن بابت هڪ ڪتاب نالي " سڪينہ الاوليا" لکيو. سندس مڃتا ۽ مان ۾ شاهجهان بار بار چوندو هو:

" هندستان جي درويشن مان ڪماليت کي پهتل فقط بہ ڄڻا ڏٺا اٿم هڪ ميان مير ۽ ٻيو شيخ فضل الله برهانپوري." مير علي شير قانع پنهنجي عقيدتمندي هنن لفظن ۾ بيان ڪري ٿو :

"مير محمد (معروف ميان مير) دنيا جي ولين جو اڳواڻ ۽ وقت جو قطب هو. ظاهري فضيلت ۾ ڪوبہ سانس مٽ ڪونہ ٿيو. سندس ولادت سيوستان ۾ سنہ 957هہ ۾ ٿي." (9)

ميان مير قادري طريقي جو پيروڪار هو. هن پنهنجي جوانيءَ جا ڏينهن لاهور ۾

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

گمناميءَ ۾ گذاريا. سندس مرشد شيخ خضر سيوهڻ وارن جبلن ۾ رهندو هو. سندس وفات جي تاريخ 1045هه آهي. سندس آخري آرام گاهه لاهور جي ڇاوڻيءَ واري اسٽيشن جي ويجهو آهي. اتا جا ماڻهو ان اسٽيشن کي ميان واري اسٽيشن ڪري سڏيندا آهن.

ميان مير کي هڪ ڀيڻ بي بي جمال خاتون نالي هئي. جيڪا پڻ خدا جي پهتل ٻانهي هئي. هوءَ سارو ڏينهن دنوي ڳالهين کان پري صرف خدا جي ذڪر اذڪار ۾ مشغول رهندي هئي. ظاهري توڙي باطني علم سان مالا مال هئي. جيڪو ڪجهه چوندي هئي اهو الله جي دربار ۾ قبول پوندو هو. اعجاز الحق قدوسي لکي ٿو ؛

" هيءَ سنڌ جي مشهور عارف ميان مير لاهوريءَ جي ڀيڻ هئي، ترڪ دنيا ۽ توڪل ۾ ڪيس پنهنجي دور جي رابعه بصري چيو ويندو هو. تصوف جي تعليم هن ڀيرين پنهنجي ماءُ کان ورتي. داراشڪوه سندس ڪرامتون سَڪينه الاوليا، ۾ بيان ڪيون آهن. 1049 هجري ۾ گذاري وئي." (10)

اهو هيو اسان جي قاضي قضاة قاضي قادن جو خانداني پس منظر هيٺ سندس سياسي تجزيو ڪنداسون. جنهن ۾ هن ڏاهي جي ڪيل سياسي ڪارنامن تي نظر وجهنداسون تہ هن فلاسافر ۽ تصوف جي پوئلڳ، پنهنجي وطن واسين ۽ ڌرتيءَ لاءِ ڇا ڇا ڪيو؟ تاريخ شاهد آهي تہ سنڌ جي ڌرتي هر دور ۾ امن جي وستي رهي آهي. هتان جي رعيت ڏيهي ۽ پرڏيهي جي نفاق کان پاڪ، اچي ۽ ڪاري جي فرق کان اڻواقف، هندو ۽ مسلم جي فرق کان بہ ڪوهين ڏور، حب الوطنيءَ ۾ پنهنجو مٽ پاڻ. جڏهن بہ ڪو ڏاريو سامراج ڌرتيءَ تي هلان ڪري آيو تہ امير توڙي غريب، هاري توڙي مزدور، هندو ۽ مسلمان گڏجي جنگ ڪرڻ لاءِ تيار هوندا هئا. جنهنجي ڪري هر ڌاريي حملي آور کي ناڪاميءَ ۽ نامراديءَ جو منهن ڏسڻو پوندو هو ۽ پوءِ اهوئي لٽيرو سنڌ جي محبت ۽ ميٺاج ڀريل رعيت ۾ نفاق ۽ ڌار وجهڻ خاطر ڪونہ ڪو نئون ڍونگ رچائي هتان جي عوام جي ايڪي ۽ ٻڌيءَ کي نفرت ۽ ڪيني سان ڀري، پاڻ کي پاءُ سان ويڙهائي پنهنجو مقصد ۽ مراد ماڻي ويندو هو. گهڻو پوئتي ورڻ جي ڪا ضرورت نہ آهي. عربن جا سنڌ تي جڏهن تيرنهن حملا ناڪام ويا تہ انهن سنڌين کي برهمڻ، کتري، وئش ۽ شودر ۾ ورهائي آخرڪار فتح ماڻي ورتي. (وڌيڪ مطالعي لاءِ پڙهو ڪتاب "سنڌين جي شڪست جا ڪارڻ") سمن جي شروعاتي دور ۾ تعلق وڌو ڪٽڪ ساڻ ڪري. سونهاري سنڌڙيءَ تي ڪاهي آيا. پر سنڌين جي ايڪي، اتحاد ۽ حب الوطنيءَ آڏو، هزارين سپاهي ڪهائڻ جي باوجود ناڪام پئي ٿيا تہ اچ جي مخدوم جهان جهانيان کي وچ ۾ آڻي صلح جي بهاني ڄام جوڻي ۽ ڄام ٻنڀي کي قيد ڪري پاڻ سان وٺي ويا.

شاهه بيگ ارغون جڏهن ٻهريون ڀيرو سبيءَ تي حملو ڪري قلعي تي قبضو ڪيو هو تہ سنڌ جي محب وطن پٽن درياخان جي اڳواڻي ۾ سندس پاءُ شاهه محمد

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارغون کي موت جي ننڊ سمهاري قلعو آزاد ڪرايو هو. ارغونن ڏنو تہ هن غيور قوم سان سنئون سڌو مهاڏو اٽڪائي فتح ماڻڻ سندن وس کان ٻاهر آهي، تڏهن چئن يارن جي چونڪڙي ۽ مهدوي تحريڪ جو نفاق برپا ڪيو ۽ سنڌ ۾ منافرت جي ٻاهہ ڀڪيڙي سنڌين جي ٻڌيءَ واري جذبي جون ڌڄيون اڏائي ڇڏيون. قاضي قادن مهدي جو مريد بڻجي مخدوم بلاول ۽ حيدر سنائيءَ جي دشمنيءَ ۾ ارغونن جو اهم مهرو بڻجي اڀريو. هن درياخان ۽ مخدوم بلاول جي مخالفن سان گڏجي ارغونن جي فتح لاءِ راهہ هموار ڪرڻ شروع ڪئي، جنهن ۾ هو ڪامياب بہ ويو. سنڌ جي غلام ٿيڻ سان گڏوگڏ هن پنهنجي ڪاروائي شروع ڪري ڏني. هن پنهنجي مرشد جي بي عزتيءَ جو پلاند وٺڻ خاطر، پهريون وار مخدوم بلاول تي ڪيو. شاهہ بيگ ارغون جڏهن ٺٽي جي سڄي شهر کي پنهنجي ڪٽڪ هٿان پيلائي واندو ٿيو تہ ڪيس خبر پئي تہ ٺلٽيءَ ۾ وطن دوست لشڪر گڏ ٿي جنگ لاءِ تياري ڪري رهيو آهي. شاهہ بيگ، قاضي قادن کي انهن کي سمجهائڻ لاءِ موڪليو، پر سرويچن سائس ملڻ بہ پسند نہ ڪيو. قاضي قادن موٽي اچي شاهہ بيگ کي ٻڌايو:

”ميان محمود، مٺڻ خان، ڄام سارنگ ۽ رٽمل سوڍو خدمت ۾ حاضر ٿيڻ لاءِ تيار هئا. پر مخدوم بلاول کين روڪي ويٺو آهي ۽ اچڻ نہ ٿو ڏين، بلڪ لڙائيءَ جي ترغيب ۽ جوش ڏياري رهيو آهين. اهوئي سبب هو جو فتح کان پوءِ شاهہ بيگ، مخدوم بلاول تي سختي ڪئي ۽ مٿن ڏنڊ وڌو.“ (11)

اهڙي مخبري ڪرڻ سبب قاضي قادن، شاهہ بيگ جو منظور نظر بڻجي ويو ۽ قاضيءَ مان بدلجي شاهہ بيگ جو سياسي صلاحڪار بڻجي ويو. سنڌ کي غلام بڻائڻ کانپوءِ شاهہ بيگ جيڪي بہ ظلم ۽ قهري ڪارروايون ڪيون، انهن ۾ گهڻي ڀاڱي قاضي قادن بہ سائس ڀاڱي ڀائيوار هو. مخدوم بلاول تي سختيون ۽ ڏنڊ وجهرائڻ کانپوءِ سنڌس انتقامي ڪارروائيءَ جو نشانو سيد حيدر سنائي بڻيو.

سيد حيدر سنائي مخدوم بلاول جو پوئلڳ ۽ ڪٽر قومپرست هو. درياخان سان تمام گهرا ۽ ويجها لاڳاپا هئس حيدر سنائيءَ جي چوڻ سبب درياخان، مهدي جونپوريءَ جي سنڌ مان نڪري وڃڻ لاءِ تڪڙا اپاءَ ورتا ۽ ڄام نندي کي ان ٺڳين فتني سبب سنڌ جي عالمن ۾ ٻن گروهن جي پيدا ٿيڻ جي آگاهي پڻ ڏني. ان کان سواءِ جڏهن مهدي جونپوري درياهہ رستي پرچار ڪندو سکر کان افغانستان پئي ويو تہ حيدر سنائيءَ ان جون پيڙيون پوڙائي ڇڏيون. جنهن جي ڪري مهدي جونپوري سنڌ ۾ وڌيڪ تبليغ نہ ڪئي ۽، خشڪيءَ رستي افغانستان هليو ويو. دادا سنڌي لکي ٿو:

”جڏهن شاهہ بيگ ارغون سنڌ تي قبضو ڪيو، تڏهن هن مخدوم بلاول کي گهاڻي ۾ پيڙهائي ڇڏيو ۽ حيدر سنائيءَ تي سخت نظرداري ۽ چوڪسي ڪرڻ لاءِ، تہ جيئن هو هن ڌاري ۽ ٻاهرين حڪومت خلاف ڪا بغاوت نہ ڪري، سن ۾ فوجي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چانوڻي قائم ڪئي. اها نظرداري ۽ چوڪسي ان وقت تائين هلي، تان جو سيد حيدر 4 شعبان 937 هجري ۾ وفات ڪئي." (12)

قاضي قادن جي صلاحن ۽ مخبريءَ سبب نه رڳو انهن پنهي بزرگ شخصيتن کي تڪليفن ۽ مصيبتن سان منهن ڏيڻو پيو، پر هن وطن جي ويريءَ عام رعيت سان پڻ ڪلور ڪيا ۽ ڪيترن ئي گهرن ۾ روڄ راڙو برپا ڪيو ۽ ڪيترن ئي گهرن جا اڳڻ معصوم ۽ بي گناهه سنڌين جي رت سان لال ڪيا.

ان وقت جي عوام کي قاضي صاحب ۾ وڏيون اميدون ۽ آسرا هوندا، ته هو پنهنجي دانائي ۽ ڏاهپ سان سنڌ کي ڪجهه نه ڪجهه ضرور بچاءُ ڪندو، پر قاضي قادن ان جي ابتڙ ڪين ڏاهپ جا ڏنگ ۽ گهاءُ ڏيڻ لڳو. جڏهن ته ٺيڪ ته ايئن گهربو هو ته قاضي قادن ان وقت جي پين ڏاهن ۽ وطن دوستن مخدوم بلاول ۽ حيدر سنائي سان پانهن پيلي بڻجي وطن پرست جرنيلن ۽ مظلوم رعيت جو حوصلو ۽ همت بلند ڪندو رهي ها.

هي ڪنگ ويچارو ڪير، جو رَسي انهيءَ رمز کي،
شاهه پٽائي

خاص طور بکر جي پسگردائيءَ ۾ رهندڙ جوشيلن ۽ اپوجهه ڌاريجن مهرن، جتوئين ۽ پين جون اميدون ان وقت مٽيءَ ۾ ملي ويون هونديون، جڏهن انهن قاضي قادن جي واتان هي جملا ٻڌا هوندا ته

"هي ملڪ سيلابي آهي ۽ هن زمين ۾ ڪندا گهڻا ڄمندا آهن. تنهنڪري چنجور هميشه هٿ ۾ رکڻ گهرجي." (13)

قاضي قادن جيڪڏهن چاهي ها ته شيطان صفت انسان شاهه بيگ کي ڪا سهڻي صلاح ڏئي ها. پر لڳي ٿو ته قاضي صاحب ڌاريجن کان ڪو پراڻو پلاند وٺڻ پئي گهريو. جو ته ان صلاح کان پوءِ شاهه بيگ حڪم ڪيو ته ڌاريجن جو قتل ڪيو وڃي. حڪم جي تعميل ڪندي سلطان محمود هڪ پل ۾ ڪيترن ئي انسانن کي بکر جي انهيءَ برج تان هيٺ اڇلايو جيڪو خوني برج جي نالي سان مشهور آهي ۽ ڪجهه وقت رکي جتوئين جي پائيتاليهن ڳوٺن کي تباهه ڪيو ويو. شاهه بيگ جي مرڻ کان پوءِ قاضي قادن شاهه حسن آڏو به پاڻ وڻائڻ خاطر ساڳي ئي پاليسي جاري رکي.

شاهه بيگ جي مرڻ کانپوءِ ڄام فيروز کي شايد پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿي ويو. تنهنڪري هو شاهه حسن سان عذرخواهي ۽ همدردي جو اظهار ڪرڻ ۽ ڏيل ڏيڻ بجاءِ ان سان فيصلو ڪن جنگ ڪرڻ جي باري ۾ پلاننگ ڪرڻ لڳو. ان جي ٻاري ۾ مخبري به مولائي شيدائيءَ جي بقول قاضي قادن ئي ڪئي هئي. جنهن جي ڪري هي درندو ٺٽي واسين تي قهر بڻجي نازل ٿيو. وحشت جي اها حد هئي جو ڳورهارين عورتن جا پيٽ چيري انهن جا ڪچا ٻار ڪڍي نيزن ۾ ٽنگي گهمائيندا

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رهيا ۽ ڪيترائي ڪونڌر پٽ ڪسي ويا. ان مخبريءَ ڪان پوءِ شاهه حسن قاضي قادن کي پنهنجو صلاحڪار ۽ قاضي القضاة مقرر ڪيو.

عمر جي پڇاڙيءَ وارن سالن ۾ قاضي قادن جي دل رت پنل سنڌ کان کڄي وئي ۽ هو مڪي شريف هليو ويو. جتي 957 هه ۾ وفات ڪيائين.

علم، ادب ۽ فنون لطيفه سان جيڪا ويساهه گهاتي قاضي قادن ڪئي آهي، ان جو مثال شايد ئي دنيا جي تاريخ ۾ ملي. هڪ حساس دل رکندڙ شاعر ۽ تصوف جي پيروڪار ۽ صوفي ازم جي سوچ رکندڙ جي غلط پاليسي خوني،صلاحن سبب نه رڳو ٺٽو نگر، ٺلتي جو قلعو ۽ بکر جو پرڳڻو اڙيو، پر سنڌ ڌرتيءَ جو چپو چپو متس دانهي ٿو ۽ سندس ويڙهيچن سان وير جو ڏس ڏئي ٿو.

دربيلي جا سهتا

همايون بادشاهه تخت وڃائي، دربدر خاڪ بسر ٿيندو، پاڻ سان گڏ بک ۽ بدحالي ساڻ ڪيون 1541ع ۾ سنڌ اچي پهتو. همايون جي اچڻ سان جتي سنڌ جي اقتصاديات ۾ تبديلي آئي اتي سياست پڻ نئون موڙ ورتو. سنڌين ارغون دهشتگردي، قتل عام، ڌاڙ، ڌهڪاءَ ۽ ناانصافين خلاف لوهه کي لوهه سان ڪٽڻ جي فلسفي تي عمل ڪندي همايون ڏانهن همدرديءَ مان هٿ وڌايا. پنهنجي وس ۽ پهچ آهر سنڌ جي ڪافي قبيلن ڀرپور سهڪار ڪيو.

افغانستان مان شڪست کائي ڀڄڻ کانپوءِ همايون کي ڪٿي به آرام سان ترسڻ نه ڏنو ويو ۽ نه ئي وري ڪٿان ڪا مدد ملي. شاهي خزانو ختم ٿي چڪو هو. لشڪر لڳ ڀڳ ٻه لک سپاهين تي مشتمل هو. جنهن جو پورائو ڪرڻ ڪنهن عام امير يا جاگيردار لاءِ تمام ڏکيو هو. ان جي ڀرجن جي پورائي لاءِ حڪومتي خزاني جي ضرورت هئي. پر پوءِ به سنڌ جي ڪجهه قبيلن پنهنجي وسان ڪين گهٽايو. اناج، رڍون، ٻڪريون ۽ لشڪر لاءِ سپاهين جي ڀرپور مدد ڪئي. سنڌين جي اهڙي سياست کي ڏسندي ظفر الواله جو مصنف لکي ٿو :

" سنڌي جڏهن ڏاريي دشمن کي پنهنجي ملڪ مان ڪڍڻ گهرندا آهن ته ٻيءَ ڪنهن قوت کي آڏو آڻي پنهنجو مقصد حاصل ڪندا آهن." (14)

اهڙي سياست ۾ دربيلي جي سهتن ڀرپور ڪردار ادا ڪيو. جن جي اڳواڻي ارباب عمر شاهه ۽ سندس پٽ دائود پئي ڪئي. شاهه حسن جيئن ته همايون جي اچڻ کان پهريان ئي پوکون پٽلائي ناس ڪرائي ڇڏيون هيون ۽ حڪم ڪيو هو ته ڪوبه ماڻهو پوکي نه ڪري جنهن جي ڪري همايون کي ڏاڍي تڪليف سان منهن ڏيڻو پيو. پر جڏهن ارباب عمر شاهه همايون جي خدمت ۾ حاضر ٿيو ته ان شاهه حسن جي حڪم جي نه رڳو ٻاڻ خلاف ورزي ڪئي، پر ٻين زميندارن کي به همٿائيندو ۽ اتساهيندو رهيو. ان ٻاڻ به فصل، گاهه پنو پوکيو ۽ ٻين زميندارن کان به همايون جي مدد ڪرڻ لاءِ فصل پوکرايا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

في الحال هن دربيلي جي سڄي جوء مان هر ڪنهن ڪان وس آهر اناج گڏ ڪري، همايون جي وقت سر تمام گهڻي مدد ڪئي. همايون انهن جي اهڙي سهڻي ورتاء ۽ حسن سلوڪ مان، خوش ٿي ارباب دائود کي سروپاء ۽ دربيلي جو پرڳڻو ميجتا طور جاگير ڪري ڏنو. طاهر محمد نفسياني لکي ٿو :

"پٺي پيء ۽ پٽ پوري عقيدتمنديء ۽ خلوص نيتيء سان صبح شام شاهي لشڪر جي سار سنڀال لهندا، ۽ چوڪي ڏيندا رهيا. بادشاه سندن جان نثاري ڏسي کين سواري ۽ خلعت سان نوازي پنهنجي هٿ اکرين هيٺيون فرمان لکي ڏنو.

آءٌ همايون بادشاه پٽ ظهيرالدين بابر بادشاه پٽ عمر شيخ بادشاه جي حيثيت ۾ خدا جي خدائي ۽ رسول جي رسالت جو اقرار ڪندي هي فرمان لکي ٿو ڏيان، ته جيڪڏهن خداوند ڪريم بکر جي حڪومت مون کي عطا ڪئي ته مان (توهان مون سان واعدو وفا ڪريو ته آءُ اوهان سان واعدو وفا ڪندس) ان تي قائم رهندس. مون دربيلي جو پرڳڻو ارباب دائود ولد عمر شاه سهتي ۽ سندس اولاد کي بخش ڪيو آهي. (15)

ارباب عمر شاهہ، همايون جي لشڪر کي بکر جي سڄي پرڳڻي ۾ جدا جدا جڳهين ۾ ترسائڻ جو بندوبست ڪيو هو. جنهن سان لشڪر جون ڪافي مشڪلاتون ۽ تڪليفون گهٽجي ويون ۽ هڪ هنڌ گڏجي رهڻ سبب ماحول ۾ جيڪا گدلاڻ پيدا ٿي هئي، اها پڻ گهٽجي وئي. ان ڪانسواء ٻہ ڀيرا خاص مهمان طور همايون ارباب عمر شاه جي دعوت تي دربيلي پڻ ويو هو.

ارباب عمر شاه جو اهڙو قدم، ارغونن لاء خطري جي نشاني هو. تنهن ڪري سلطان محمود، جنهن ٻہ سياسي بصيرت جو مظاهرو ڪندي، همايون کي پنج سئو خرار انَ موڪلي ڏنو هو. ان اهڙي حالت ڪان شاه حسن کي آگاهي ڏيندي سفارش ڪئي ته جيڪي ٻہ زميندار همايون جي مدد ڪري رهيا آهن، انهن کي جوڳي سزا ڏني وڃي، نہ تہ انهن کي ڏسي سنڌ جي سموري رعيت، همايون جي مدد ڪرڻ شروع ڪندي. ۽

شاه حسن اهڙي صلاح ڪان پوء بکر واسين کي چتاء ڏيندي چيو :

"بکر جا ارباب جيڪي بادشاه جا طرفدار ٿي چڪا آهن، تن کي معلوم هئڻ گهرجي ته هن وقت اوهان جي قسمت زور آهي جو اوهان پنهنجو ملڪ شاهي لشڪر جي قبضي ۾ ڏيئي ڇڏيو آهي، پر جنهن ڏينهن بادشاه هتان هليو ويو، توهان سيني جي اهڙي خبر ورتي ويندي جو ڏيهن کي پيا ڏس ڏيندوٺو." (16)

شاه حسن محض چيو نہ پر ڪري ٻہ ڏيکاريو. هن سلطان محمود کي اهڙين سرگرمين تي ڪڙي نظر رکڻ جو حڪم ڪيو. حڪومت جي بچاءُ خاطر اهڙيون ڪارروايون ڪندڙن کي موت جي سزا ڏيڻ جو حڪم صادر ڪيو. سلطان محمود، جيڪو اڳ ئي دائود ۽ هالي تي ٻريو پئي ۽ انهن جي خون جو پياسو هو، تنهن اهڙي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حڪم ڪي عين ثواب جو ڪم سمجهندي، ايجا به پـ رتيون وڏيڪ وحشت جو مظاهرو ڪيو. جيڪو اڄ به ڪتابن ۾ پڙهندي لونءُ ڪاندارجي ٿي وڃي. تاريخ طاهري ۾ اچي ٿو:

"محمودنا مسعود، جيڪو گهٽي وقت کان بادشاهه جي انهن خيرخواهن جي رت وهائڻ جي ڪڍ هو، سنڌن موت جي حڪم تي خوش ٿي، هڪ ڪي جوال ۾ سبرائي بکر جي خوني برج تان درياهه ۾ اڇلائي ڇڏيائين. ٻئي جي ڪل لهرائي ان ۾ بهـ پرائي مرزا ڏانهن ڏياري موڪليائين." (17)

ارباب عمر شاهه همايون جي هوندي وفات ڪري چڪو هو. جنهن کان پوءِ دائود ۽ هالي سهتي کي بہ شهيد ڪيو ويو تہ سنڌن باقي خاندان سنڌ مان جلاوطن ٿيجي احمد آباد (گجرات) وڃي آباد ٿيو. جڏهن بکر جو پرڳڻو اڪبر بادشاهه جي حڪمرانيءَ هيٺ آيو، تڏهن سهتا جلاوطني ختم ڪري واپس سنڌ ۾ اچي آباد ٿيا. جڏهن مرزا جاني بيگ ٺٽي کي اڪبري لشڪر جي ڊپ کان باهه ڏياري ڇڏي، تڏهن همايون جو هٿ اکري فرمان بہ انهن کان گم ٿي ويو.

سهتن جي قبيلي کان سواءِ سيوهڻ جي طرف جي "لڪي" وارن سيدن پڻ ارغونن جي ڪاري رات کي ختم ڪرڻ جو وسيلو همايون کي سمجهي سلهيس ڪافي مدد ڪئي. تاريخ مظهر شاهجي ۾ اچي ٿو:

"جڏهن جنت آشياني (همايون بادشاهه) ڪنهن زماني ۾ هن پاسي آيو هو تہ انهن سيدن سندس خوب خدمت چاڪري ڪئي هئي، جيتوڻيڪ سڄو ملڪ مرزا شاهه حسن ارغون جي حڪم سان ويران ٿي چڪو هو. تڏهن بہ سيد سڳورا اتي ئي هئا. بادشاهي سپاهه کي گاهه داڻي توڙي رڍ، ٻڪريءَ جي جيڪا ضرورت پئي ٿي سا هنن پوري ٿي ڪئي." (18)

همايون جي مدد جي موٽ ۾ انهن ساداتن لاءِ پڻ شاهه حسن پاران تڪليفون ۽ مصيبتون ڪڙيون ڪيون ويون. جنهن سبب سيد سڳورا پنهنجا اباڻا ڪک ۽ گهر گهاٽ ڇڏي "ڪاهان" پرڳڻي ۾ وڃي رهيا. جن ڪيُ پوءِ وري اڪبري دور ۾ مير ابوالقاسم هٿان ڪجهہ مالي مدد ۽ سرڪاري رعايتون ڏيئي واپس لڪيءَ ۾ اچي رهايو ويو. لڪياري ساداتن جي مدد ڪرڻ واري جذبي کي ڏسي همايون ڪين جاگير جا پروانا جاري ڪيا هئا. جيڪي مير ابوالقاسم بہ ڏنا هئا. پر اتفاقن سيدن جي ڳوٺ کي باهه لڳي وئي ۽ اهي پروانا بہ دريهيلي جي سهتن جيان اڪبر جي سامهون پهچڻ کان اڳ باهه جي ور چڙهي ختم ٿي ويا.

همايون جڏهن سيوهڻ جي قلعي کي فتح ڪري نہ سگهيو ۽ پنيان بکر ۾ ڇڏي آيل مرزا يادگار ناصر جي بغاوت جي بہ ڪيس سڌ پئي تہ مجبورن بکر ڏانهن واپس وريو. شاهه حسن جي فرمان جو پورائو ڪندي سيوهڻ جي وڻجارن پنهنجو ٻيڙيون لڪائي ڇڏيون هيون. اها خبر جڏهن "مخدوم نوح هالا ڪندي" واري کي پئي تہ

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان حالن جي ميربحرن کي شاهہ حسن جي حڪم خلاف همايون کي ٻيڙين ڏيڻ جو حڪم ڪيو. تڏهن وچي معزول بادشاهہ درياهہ رستي روهڙيءَ پهتو. انهن ڪانسواءِ ڌاريجن جي مدد ڪرڻ جو بہ پتو پوي ٿو.

سنڌين جي اهڙي سياسي پاليسيءَ بابت حسام الدين راشديءَ پنهنجي راءِ جو اظهار هن طرح ڪيو آهي

"لڪياري سيدن ۽ سيوهڻ جي حريت پسندن ۽ سنڌ جي ڪيترن ٻين قبيلن، چاهيو ٿي تہ همايون کي مضبوط ڪري ارغونن جي تسلط کي ختم ڪجي، همايون جنهن جي ڪاميابيءَ واري حالت ۾ بهرحال مرڪز "آگرو" هيو، سو سنڌ لاءِ گهٽ هاڃيڪار هيو، بنسبت انهي ڌاريي دشمن جي، جنهن جو مرڪز سنڌ ۾ هيو ۽ سنڌس سمورو لڏو رات ڏينهن سنڌ ۽ سنڌين جي سيني تي سوار ٿيو ويٺو هيو ۽ اها حقيقت بہ آهي تہ، انهيءَ دشمن کان، جيڪو هزار ميل پري رهي حڪومت ڪري، اهو ويري وڌيڪ خطرناڪ آهي، جنهن سان هر وقت واسطو هجي ۽ هن لاءِ سندس ڪيل هاڃن سبب دلي ڌڪار پيدا ٿي چڪي هجي." (19)

عالمن جي جلاوطني

ارغونن جا اهڙا ظلم ڏسي سنڌ جا ڪافي عالم سڳورا سونهاريءَ سنڌ کي هميشہ لاءِ الله نگهبان چئي، ويجهڙائيءَ وارين رياستن ۾ وڃي رهيا، تہ ڪي وري عرب رياستن ۾. انهن عالمن ۽ بزرگ هستين جي جلاوطني پڻ هڪ قسم جي، ان وقت جي حڪمران کان بغاوت هئي. اهو سچ آهي تہ ارغونن جي دور ۾ قنڌار ۽ ڪابل مان تمام گهڻي تعداد ۾ عالم ڪهي اچي سنڌ ۾ آباد ٿيا. جن جي حڪومت بہ سرپرستي پئي ڪئي ۽ ڪين حڪومت جا اهم فرائض انجام ڏيڻ جي جوابداري پڻ سونپي پئي وئي ۽ انهن سنڌ جي ڌرتيءَ کي هميشہ لاءِ پنهنجو ڪري ڇڏيو. پر هتان جا ڏيهي عالم حڪومتي عتاب جو شڪار هئا، مٿن هر وقت نظرداري ۽ چوڪسي پئي ڪئي وئي. خاص ڪري همايون جي اچڻ کان پوءِ سنڌ ۾ برپا ڪيل انتشار، بڪ، بدحالي ۽ ڏيهي لوڪن جي قتل عام جو ڀيانڪ منظر ڏسي، هتان جا ڪافي عالم احتجاجن هجرت ڪري ويا. هيٺ انهن عالمن جو مختصر ذڪر ڪجي ٿو. جن ارغون حڪومت کي قبولڻ بجاءِ جلاوطنيءَ کي ترجيح ڏني.

مسيح الاوليا حضرت شيخ عيسيٰ جندالہ

هن بزرگ جو آبائي وطن پاٽ هو. همايون جي اچڻ سبب سنڌ ۾ جيڪا بدامني ۽ انتشار پيدا ٿيو هو، ان سبب دل برداشتہ ٿي پنهنجي اهل عيال سميت آبائي وطن ڇڏي، پهريون احمد آباد (گجرات) اتان وري ايلچپور ۾ رهائش اختيار ڪيائين، پر ڪجهہ وقت ڪانپوءِ هن برهانپور جي سنڌي پور محلي ۾ زندگيءَ جا باقي ڏينهن گذاريا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

حضرت مولانا شيخ مبارڪ سنڌي

هي بزرگ مسيح الاوليا جو همر وطن هيو. هن بزرگ ۽ مسيح الاولياء جي وڏن گڏجي پاٽ جو شهر ڇڏو هو ۽ وري جڏهن سنڌ تي ڌارين حڪمرانن جا پير پختا ٿيا ۽ امن درهم برهم ٿيو تہ هن بزرگ بہ پنهنجو وطن ڇڏي آخري ڏينهن برهانپور ۾ وڃي گذاريا ۽ اتي ئي وفات ڪئي.

قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم

دربيلي جو رهندڙ هو. هي وڏو جيد عالم ۽ اهل الله هو. ارغونن جي فتح کان پوءِ پهريون گجرات ۽ پوءِ حجاز مقدس ۾ وڃي رهيو ۽ اتي ئي دفن ٿي ويو.

شيخ عبدالله بن سعد سنڌي

پاڻ دربيلي جو رهندڙ هو. ارغونن جي وحشت سبب هجرت ڪري پهريون احمد آباد ويو، جتي دين الاهي جي خدمت ڪندي مدرسو قائم ڪيائين. شيخ بهلول سندس شاگرديءَ ۾ حديث جو سبق پڙهيو. پوءِ احمد آباد مان بہ ڇڏي دهليءَ وڃي رهيو ۽ آخرڪار مديني منوره ۾ وڃي زندگيءَ جا آخري ڏينهن گذاريائين.

محمد صالح سنڌي

اصل پاٽ شهر جو هو. جتان ارغونن جي پيجاريءَ وارن ڏينهن ۾ ارغونن جي گهرو ويڙهہ جي ڪري برپا ٿيل انتشار سبب، ابرار شريف وڃي رهيو.

اهو سلسلو نہ رڳو ارغونن جي دور تائين پر ترخانن جي دور ۾ بہ جاري ۽ ساري هيو. انهن ڪان سواءِ بين بہ ڪيترن ديني عالمن ۽ عام رعيت، ارغوني ظلمن خلاف خاموش احتجاج ڪندي پنهنجي وطن جا وڻ ڇڏي اوپري ڌرتيءَ تي جلاوطني ۾ رهائش اختيار ڪئي ۽ وري ڪڏهن بہ واپس ڪونہ وريا.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارغون دور جو، سماجي، معاشي ۽ انتظامي جائزو

معاشيات ۽ اقتصاديات اهي ٻہ بنياد آهن جن سان قومون ترقيءَ جي راهہ تي گامزن ٿي وڏيون وڏيون منزلون طئي ڪنديون آهن. جنهن بہ ملڪ يا قوم جون معاشي حالتون بهتر هونديون آهن، اهي ملڪ يا قومون دنيا ۾ ترقي يافتہ ليکيون وينديون آهن. ملڪ کي پسماندگيءَ مان ڪڍي ترقي يافتہ بڻائڻ لاءِ ضروري آهي تہ پنهنجي اقتصاديات کي بهتر بڻايو وڃي. اهو ئي سبب آهي جو سمن ۽ ڪلهوڙن جي دور کي سونهري دور ڪري ليکيو ويندو آهي.

سمن جي دور ۾ زراعت تمام گهڻي ترقي ڪئي. سمان سلطان اقتصاديات کان بخوبي واقف هئا. ان دور ۾ وڻج واپار کان وڌيڪ پوکي راهيءَ تي ڌيان ڏنو ويو. حڪمرانن سنڌ ۾ هنڌ هنڌ تي ڪوهہ کوٽرايا، جن مان فصلن کي پاڻي ڏنو ويندو هو. ڄام نندي جي دور ۾ درياخان "خان واهہ" جي نالي سان واهہ کوٽايو، جنهن سان ٺٽي ۽ ان جي ويجهڙائيءَ واري علائقي ۾ پوکي ٿيڻ لڳي. درياخان هڪ ٻيو واهہ "ساوه واهہ" جي نالي سان پڻ کوٽايو هو. جنهن سان سيوهڻ جي پاسي وارو پرڳڻو بہ آباد ٿيڻ لڳو. ججهي انداز ۾ پيداوار ٿيڻ سبب رعيت ۾ ڪافي خوشحالي پيدا ٿي. هر ماڻهو مڃي مانيءَ لائق ٿيو. ابن بطوطہ سنڌي ماڻهن جي خوشحاليءَ بابت لکي ٿو:

"ان واهہ جي ڪنارن سان گدرن ڪانسواءِ ڪنهن ٻيءَ جنس جي پوک ناهن ڪندا، هن شهر جا ماڻهو جوئر ۽ مٽرن

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

جي ماني کائيندا آهن، ميجي هن شهر ۾ تمام گهٽي آهي ۽ مينهن جي کير جي ٻه گهٽائي آهي." (1)

کير جي گهٽائيءَ مان سڌ پئي ٿي تہ اهو علائقو سرسبز هو. ماڻهن جي سڪئي ستابي هجڻ سان گڏوگڏ ڍور ڍڳن کي ٻه گاهہ پٺو جام ملندو هو.

هوڏانهن ٺٽي پرڳڻي ۾ خان واهہ جي کري، زراعت ۾ انقلاب اچي ويو. ماڻهو ايترا تہ خوش هئا، جو ماهہ ٻهرين سومر تي مڪليءَ تي گڏ ٿي شادمانا ملهائڻ لڳا. مولائي شيدائي لکي ٿو:

"هتان جا ماڻهو نهايت سکيا هئا. هر مهيني، ماهہ ٻهريون سومار، جمعو ۽ چوڏهين تاريخ شادمانا ٿيندا هئا. انهن موقعن تي مڪليءَ جي رونق ڏسڻ وٽان ٿيندي آهي." (2)

سنڌ جي حڪمرانن جو باغات سان پڻ تمام گهڻو لڳاءُ هو. ٻيرلوءِ وٽ تمام وڏو باغ هو، هن باغ ۾ همايون، شيرشاهہ سُوريءَ کان شڪست کائي لڪ ڇپ ۾ لکن سپاهين سميت اٺ مهينا تہ سوهو. سيوهڻ ۽ ٺٽي ۾ پڻ تمام گهڻا باغ هئا. ٺٽي جي ويجهو جوڻ کي سڏيو ٿي باغن جو شهر ويندو هو. انهن باغن ۾ ڪارڪون، انب، ليمان ججهي مقدار ۾ ٿيندا هئا. اڄ بہ خيرپور جون ڪارڪون ٻاهرينءَ دنيا ۾ موڪليون وينديون آهن. ڏاڙهون ارغونن جي اچڻ کانپوءِ پوکيو ويو، جيڪو پڻ گهڻي انداز ۾ ٿيڻ لڳو.

ارغونن جي اچڻ سان سموريون خوشيون ۽ شادمانا رنج ۽ غم ۾ تبديل ٿي ويا، سنڌ جنهن کي ايشيا جو باغ ڪري ليکيو ويندو هو، اهو ڏارين جي مسلسل جنگين ۾ گهوڙن جي سنبن سان پيلايو ويو. اڳ ڪڙمي ڏاڍا ڪئي، پاڻ ۾ گڏجي فصلن جو لابارو ڪندا هئا پر پوءِ ڏارين تلوارن سان انسانن جي سرن جو لابارو ڪرڻ شروع ڪيو.

سمن سلطانن ڏينهن رات محنت ڪري، اقتصاديات کي جيڪو فروغ پهچايو هو، ارغونن ان تي ڏينهن رات گهوڙا ڊوڙائي، مٽيءَ جا وڏا تهہ چمائي ڇڏيا. انهن لاءِ ملڪي ترقيءَ جو دارومدار ڦرلٽ ۾ هو ۽ اقتصاديات تلوار جي تيز ۽ تکي ڌار ۾ هئي، جنهن جي وسيلي هو جنهن بہ وقت چاهين مسڪين رعيت تي راتاها هڻي، مال غنيمت گڏ ڪري پئي سگهيا.

1541ع ۾ همايون بادشاهہ پاڻ سان گڏ نيون مصيبتون کڻي اچي سنڌ ۾ نازل ٿيو. "وڙهن سانَ ۽ لتاڙجن ٻوڙا" جي مصداق همايون جي ڪري سموري سنڌ ۾ هٿرادو ڏڪار برپا ڪيو ويو. هن ڏڪاريل بادشاهہ جتي بہ پير پئي پاتو، اتان جا سمورا بيٺل فصل ۽ ساول کي باهيون ڏيئي ويران ڪيو ويو ۽ لشڪر جي رهائش جهڙيون عام جايون ڊهرائي پٽ ڪري ڇڏيائون. حسام الدين راشدي لکي ٿو:

"سنڌ ۾ سندس پهچڻ کان ٻهريان جنگي قانون مطابق شاهہ حسن بيٺل فصل

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تباهه ڪرائي ڇڏيا. جيئن سندس گهوڙن جو گهاه داڻو ۽ لشڪر جو ان مهيا ٿي نه سگهي." (3)

جتي جتي همايون پير پٽي گهمايا، اتي اڳ ئي ويراني ۽ تباهي برپا ٿي چڪي وئي. همايون جي اچڻ کان پوءِ سنڌ جي بدحاليءَ جو جيڪو منظر تاريخن ۾ اچي ٿو. اهو هن ريت آهي:

"شاهه حسن پنهنجن اميرن سان صلاح ڪري فيصلو ڪيو ته همايون، مرزا ڪامران ۽ مرزا عسڪريءَ جي مخالفت سبب ضرور هيڏانهن ايندو. تنهنڪري اچ کان وٺي بکر تائين درياهه جي ٻنهين ڪنارن کي ويران ڪري پوک کي ختم ڪيو وڃي. جڏهن شاهه حسن کي همايون جي اچڻ جي خبر ملي ته ان ٻهرلوءِ جي "چار باغ" کي جنهن ۾ هر قسم جون عمارتون ۽ بچاءَ جو سامان موجود هو ۽ بکر کان وٺي سيوهڻ تائين سمورين جڳهن ۽ ڳوٺن کي ويران ڪرائي ڇڏيو." (4)

"بکر جي حاڪم محمود خان ڪوڪلتاش، جيڪو مرزا جو خاص غلام هو، قلعي بندي ڪري، اوسي پاسي واريون ٻنيون پيلائي ناس ڪرائي ڇڏيون. جنهن به ڪڙميءَ ڪٽي ڪو زمين ٽڪر آباد ٿي ڪيو ته هن پنهنجي ساڙ کان، ان جي ڪل لهرائي ٻهه سان پيرائي ٿي ڇڏي، حالتون وڃي اهي ٿيون جو ماڻهن پاڻيءَ ۽ پوسل جي گاهه ڪانسواءِ ان ڪٽو اکين سان ڪونه ٿي ڏٺو. مانيءَ ڳپو انسان جي جان برابر، بلڪ ان کان به مٿي، هرڪو ماني ماني ڪندو مرندو ٿي رهيو." (5)

"ان هوندي به همايون اٺ مهينا بکر ۾ رهي پيو. ان کانپوءِ همايون جيئن ئي سيوهڻ لاءِ راهي ٿيو ته شاهه حسن وري سيوهڻ جي چوڌاري تباهي مچائي ڇڏي. همايون جڏهن سيوهڻ پهتو ته اتان جا باغ شاهه حسن ويران ڪرائي ڇڏيا. نتيجو اهو نڪتو ته همايون جو لشڪر بک وگهي پنهنجا گهوڙا کهي کائڻ لڳو ۽ جوئر جو سير في اشرفي به نه ٿي مليو." (6)

مطلب ته 1541ع کان وٺي 1543ع وارو عرصو سنڌ لاءِ عذاب الاهي بڻجي ويو. ان هترادو ڏڪار عام رعيت لاءِ جيئڻ ئي حرام ڪري ڇڏيو. مانيءَ ڳپي لاءِ انسان، انسان جو دشمن بڻجي ويو. بک بدحاليءَ ايترو ته زور ورتو جو ماڻهو هڪ ويلو کائڻ لاءِ ٻي انسان جي خون وهائڻ ۾ به عار محسوس نه ٿي ڪيو.

شاهه حسن پاران ڪنهن به فصل ڪرڻ جي سزا موت جو اعلان ڪيو ويو. جيڪڏهن ڪنهن ڪڙميءَ ڪنڊ پاسي، پوکي راهي ڪرڻ جي جرئت ٿي ڪئي ته ان جي جيڙي ئي ڪل لهرائي ٿي وئي، جنهن جي ڏپ کان عام رعيت پنهنجي وطن کي ڇڏي ٻين رياستن ڏانهن وڃڻ لڳي. ان بابت اسان سنڌ جي انهن عالمن جو مثال ڏيئي سگهون ٿا، جيڪي سنڌ ۾ بک ۽ سچ ڏسي هميشه لاءِ جلاوطن بڻجي ويا.

هڪ ٻي روايت جيڪا تاريخ جي سيني ڪتابن ۾ هڪ ئي انداز سان لکيل آهي، ته هڪ ماءُ بک ۽ بدحاليءَ سبب پنهنجي ڏيهه کي الله نگهبان چئي ڪنهن ٻي

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

رياست ڏانهن پٽي وئي. رستي ۾ ڪنهن اهڙي جهنگل ۾ اچي پهتي جو پري پري تائين آبادي جو نالو نشان نظر نه ٿي آيو. سيني ڪي ايتري ته سخت بک لڳي جو انهن لاءِ اڳتي وڌڻ يا پوئتي موٽڻ مشڪل ٿي پيو. پنهنجي جگر جي ٽڪرن ڪي بک وگهي مرندو ڏسي، ماءُ چيو:

"توهان کي هن حال ۾ ڏسي نٿي سگهان. تنهنڪري مون پنهنجو خون توهان کي معاف ڪيو. توهان مون کي کهي کائو ۽ منهنجو بچيل گوشت رستي جو ثمر بڻايو. من ڪنهن سلامتيءَ واري جاءِ تي وڃي پهچو." (7)

اها روايت ڪيتري قدر صحيح آهي، اهو هڪ جدا بحث آهي، پر ان مان اسان کي ارغونن جي معاشيات جو پتو پئجي ٿو وڃي.

مقصد ته ارغونن جو سنڌ جي معيشت ۽ پيداوار سان ڪوبه لڳاءُ نه هو. رعيت ڪيئن ٿي اپائي، ان جو گذران ڪهڙي نموني ٿو ٿئي، ويلي تي ڪنهن غريب غربي کي مانيءَ جو ڳيو نصيب ٿئي ٿو يا نه، ان سان انهن جو ڪوبه واسطو نه هو. انهن صرف تلوار جي زور تي مفتوح سنڌين کان ڦرڻ پئي چاتو ۽ بس.

حڪومتي جوڙجڪ

ارغونن سنڌ کي انتظامي طور تي ٽن يونٽن ۾ ورهايو هو. بکر، سيوهڻ ۽ ٺٽو. ٽنهين يونٽن جا جدا جدا عملدار مقرر ٿيل هئا. ڍل ۽ محصول وغيره جي اوڳاڙي به اهي ئي عملدار ڪندا هئا. ڍل اڳاڙڻ جو اهو ئي پراڻو طريقه ڪار هو. جنس يا روڪڙ، ٻنهين صورتن ۾ ڍل وصول ڪئي ويندي هئي. ڍل هڪ قسم جو بهانو هوندي هئي ڏيهي ماڻهن کان ڦرلٽ لاءِ. "ڏاڍي جي لٺ کي ٻه مٿا" جي مصداق ارغون امير جڏهن وقت به چاهيندا هئا ته غريب غربي جي گهر ۾ گهوڙي سميت ڪاهي پوندا هئا. انهن کان پڇا ڳاڇا ڪرڻ وارو به نه هوندو هو. هاري ويچارو گذر سفر ڪرڻ ۾ پورو هوندو هو ۽ حڪومتي ڪارندا سموري ميڙي چونڊي ڪٺي وڃي ڪوٺن ۾ بند ڪندا هئا. پر جيڪڏهن ڪو غريب ماڻهو انهن خلاف مٿي دانهيندو هو، ته ويتر آزار ۾ پئجي ويندو هو. انصاف ته انصاف جي ماڳ پر اجا به هڙئون ڏيئي جان آجي ڪرائڻي پوندي هئس.

سنڌي معاشرو ٽن طبقن ۾ ورهايل هو. هڪڙا ڏاريا هئا، جيڪي صاحب اقتدار هئا. جن جي هٿن ۾ هميشه اگهاڙي تلوار هوندي هئي. ٻيو طبقو سنڌ جي وڏيرن جو هو، جن جو ٿورو ڪي گهڻو صاحب اقتدار تائين اثر رسوخ هوندو هو ۽ اهي خوشامد ۽ چاپلوسي ڪري ڪجهه نه ڪجهه حاصل ڪري وٺندا هئا. ٽيون طبقو هو هنرمندن، ڪاريگرن ۽ پوڪي راهي ڪندڙن جو، جيڪي هميشه ظلمن ۽ زيادتي جو شڪار پئي ٿيندا هئا. مطلب ته انڌيرنگري هئي ۽ چرپٽ راجا هو. "جيڪو ڏاڍو سو ڳابو".

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

عدالتي نظام ۾ بہ ارغونن ڪا خاص تبديلي ڪونہ آندي. اهوئي ڳئل پيئل طريقيڪار رائج هو قاضيءَ جو عهدو ڪنهن حڪومتي عالم جي حوالي هوندو هو. ٺٽي، بکر ۽ سيوهڻ ۾ قاضي مقرر ٿيل هئا. انهن قاضين مٿان، قاضي القضاة هوندو هو. جنهن کي اڄ جي چيف جسٽس جهڙا اختيار هوندا هئا. شروعات ۾ قاضي القضاة جو عهدو اڳ جيان قاضي قادن جي حوالي ڪيو ويو. جنهن ارغوني دهشت، ظلم ۽ زيادتيءَ اڳيان پاڻ کي ڪمزور ۽ بي اختيار پائيندي، استعيفا ڏيئي، مديني وڃي رهائش اختيار ڪئي.

قاضي قادن جي ڇڏي وڃڻ کان پوء، وري ان جي پاءِ قاضي نصرالله کي مقرر ڪيو ويو. جنهن کي پڻ تمام جلد انهيءَ جوابداريءَ تان هٽائي، شيراز مان آيل قاضي شڪرالله شيرازي کي قضا جي مسند سان نوازيو ويو.

تحفتہ الطاهرين ۾ هن سيد سڳوري جي انصاف پروريءَ بابت هڪ عجيب غريب روايت نقل ٿيل آهي. جنهن جو استفادو ڪجهہ هن ريت آهي :

” هڪ پيري هڪ عام ماڻهوءَ شرعي ڪورٽ ۾ سيد سڳوري وٽ شاهہ حسن خلاف فرياد داخل ڪرائي. قاضي صاحب عام جوابدار جيان شاهہ حسن ڏانهن سمن موڪلي ڪيس عدالت ۾ ڳهرائي ورتو. شاهہ حسن کي فيصلي ٿيڻ تائين فريادي سان گڏ بيهاريو ويو. جڏهن فريادي سان انصاف ٿيو، يعني فريادي کي پنهنجو جائز حق وٺي ڏنائين. ان کانپوءِ ٺي شاهي آداب بجا آڻيندي، شاهہ حسن جو آدرپاءُ ڪيائين.“

حالانڪہ حقيقت اها آهي تہ ارغونن جي دور ۾ انصاف نالي ماتر بہ ڪو نہ هو. فريادي جيڪڏهن حڪمران ڌر جو هوندو هو ۽ جوابدار وري ڏيهي ماڻهو هوندو هو تہ پوءِ جوابدار جي رن ۾ رلهيءَ جو خير نہ هوندو هو. مطلب تہ عدالتون بہ امير امراءَ ۽ اثر رسوخ وارن لاءِ دفاع جو ذريعو هونديون هيون. قاضي عام طور رشوت خور ۽ بي ايمان هوندا هئا. ۽ هر وقت حڪومت جي خوشنوديءَ ۾ پورا هوندا هئا. اهوئي سبب آهي جو سنڌ جا حق پرست ۽ انصاف پسند عالم سڳورا، ارغونن جا منظور نظر بڻجي نہ سگهيا. ارغونن پنهنجي خوشنودي ۽ چاپلوسي ڪندڙ عالم بہ پاهران گهرايا. انهيءَ ڪري عام غريب غربو پنهنجي راجوڻي فيصلي تي وڌيڪ ڀاڙيندو هو ۽ پنهنجو پاڻ ۾ ڏئي وٺي راضي ٿي ويندو هو. پر انهن راجوڻن فيصلن ۾ بہ جوءِ جي وڏيري، اثر رسوخ ۽ طاقتور جو جڄهو عمل دخل هوندو هو. هندو ۽ غير مسلم لاءِ وري پنچائت وارو طريقيڪار رائج هو. جيڪو گهٽي پاڳي اڄ تائين ساڳي ئي انداز سان هلندو ٿو اچي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارغون اڳرائي پسند هئا. هو ٻاهرين وايومنڊل کي پنهنجي خلاف ڀائيندي، ٻاهرين دشمن جي راتاهي هڻڻ کان اڳ پاڻ ۾ گڏجي صلاح مشورو ڪندا هئا. جنگ جي سمورن پاسن پهلوئن تي غور ويچار ڪندا هئا. پوءِ جيڪڏهن هو پاڻ کي ان لائق سمجهندا هئا ته جنگ ڪرڻ ۾ ڪين جيت ٿيندي ته پوءِ ويڙهه لاءِ ڪمر کي چڪي ٻڌندا هئا. نه ته ٻي صورت ۾ هو دوبدو مهاڏو اٽڪائڻ کان پاسو ڪندا هئا. پر جڏهن هو جنگ لاءِ سنبرندا هئا ته انهن جي اها ڪوشش هوندي هئي ته وقت وڃائڻ بجاءِ حملي آور جي پهچڻ کان اڳ، پاڻ وڃي، انهيءَ جي سرحدن ۾ ٽپي انهن تي راتاهو هڻندا هئا. مثال طور جڏهن شاهه حسن کي ملتان جي لانگاهه حڪومت جي اندروني قوت ۽ اميرن جي اٿبٺت جي سڌ پئي ته سواءِ وٿي وجهڻ جي ملتان تي ڪاهي ويو. صلح ۽ ناهه جي ڳالهين ميڄڻ بجاءِ انهن جو سمورو الهه تلهه ٻهاري وڃي دم پٽيو. يا وري جڏهن ڪيس ڪڇ جي راءِ جو ڌمڪيءَ ڀريو خط مليو ته شاهه حسن، راءِ کنگهار جو انتظار ڪرڻ بجاءِ ڪڇ تي ڪاهي ويو ۽ فتح ماڻي موٽيو.

عام طور ارغون لشڪر کي ٻن حصن ۾ ورهائيندا هئا. هو پهريان چونڊ بهادرن جو هڪ ننڍڙو لشڪر روانو ڪندا هئا. جيڪي پنهنجي بهادري ۽ جوانمرديءَ سبب سامهون واري لشڪر سان مهاڏو اٽڪائيندا هئا ۽ بعد ۾ پٺيان باقي سمورو لشڪر اچي ڪين مددگار ٿيندو هو. انهيءَ سبب اڳيون لشڪر بي همٿ ۽ بي دلو ٿي پوندو هو ۽ ارغونن بابت تعين ڪيل طاقت جو اندازو ريزه ريزه ٿي پوندو هو.

شاهه بيگ ارغون سنڌ ۾ جيڪي ٻه جنگيون ڪيون، انهن ۾ سندس اهائي جنگي حڪمت عملي ڪارفرما هئي، ۽ ضرورت پوڻ وقت هو پنهنجي لشڪر کي اڃا ٻه وڌيڪ حصن ۾ ورهائيندا هئا. مثال طور شاهه حسن جيڪا ڪڇ جي حڪمران تي فتح ماڻي، انهيءَ فتح ۾ شاهه حسن جي انهيءَ پاليسيءَ جو وڏو عمل دخل هو. جو ان پنهنجي لشڪر کي چئن ننڍڙن ٽولن ۾ ورهائي هلان ڪئي هئي.

ان کان پوءِ جڏهن همايون بادشاهه سنڌ تي ڪاهي آيو ته شاهه حسن ساڻس سڌو سنئون مهاڏو اٽڪائڻ بجاءِ، ڇاپا مار جنگي حڪمت عملي تي عمل ڪندو رهيو. همايون کي ڪمزور ڪرڻ لاءِ ان سموري سنڌ کي ڀيلائي ناس ڪري ڇڏيو. واپارين کي منع ڪئي ته اهي همايون جي لشڪر سان ڪابه ڏيتي ليتي نه ڪن ۽ ميربحرن کي ٻيڙين مهيا ڪرڻ کان به روڪي ڇڏيو. آمدرفت جا سمورا رستا، هڪ ٻي کان ڪٽائي ڇڏيا. اهڙي طرح شاهه حسن، همايون بادشاهه سان اڍائي سالن تائين سرد جنگ جاري رکي آيو.

جهڙي طرح شاهه بيگ ارغون، سبي ۽ شال تي قبضي ڪرڻ کان پوءِ اتان جي بلوچ قبيلن کي پنهنجي فوجي لشڪر ۾ ڀرتي ڪيو هو، اهڙي طرح سنڌ ۾ به انهن فوجي لشڪر جي واڌاري لاءِ سنڌي قبيلن کي پنهنجي فوجي لشڪر ۾ شامل ڪري

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

چڏيو. ملتان ۽ ڪڇ واري ڪاهه وقت تمام گهڻو سنڌي لشڪر ارغون لشڪر سان گڏ هو. ١

هو ڀالن، نيزن ۽ تلوارن هلائڻ ۾ وڏي مهارت رکندا هئا. جنگي گهوڙن کي وڏيون شالون پارائيندا هئا. جن ڪان سنڌي گهوڙا ناهه ڪائي پوئتي هٽندا هئا. ارغون دور ۾ سنڌ تي ڪنهن به ٻاهرين حڪمران حملو ڪونه ڪيو. سواءِ همايون بادشاهه جي جيڪو پڻ پناهه جي ڳولا ۾ ڀٽڪندو اچي سنڌ پهتو هو. باقي ارغون حڪمران خاص ڪري سنڌ جي اندروني قبيلن سان وڙهندا رهيا.

لاڙڪاڻي جي ڊاريجن، قمبر جي سانگين ۽ ابڙن، شهداد ڪوٽ ۽ ڳڙهي خيري جي سميجن، ٻگهين ۽ لاڪيرن. بکر، اباوڙي ۽ ڀٽي واهڻ جي ڊاريجن، جتوئن، مهرن ۽ ڌهرن. باغبان جي ماڇين، نصرپور جي سميجن ڪونڙيءَ جي شورن ۽ دلن. مقصد ته سنڌ جا سمورا قبيلا پنهنجي پنهنجي منهن ارغونن سان جنگ جوٽيون رهيا ۽ ارغونن کي سندن سمورن 36 سالن جي دور حڪومت ۾ هڪ به ڏينهن آرام ڪرڻ نه ڏنو.

ادبي اوسر

سومرن جي دور ۾ سنڌي ادب جو جيڪو ڏيئو روشن ٿي چڪو هو. ان جي اوسر ۽ واڌاري لاءِ سمن حڪمرانن پڻ ڪافي ٻاڻ ملهايو. سمن جي دور ۾، سنڌ جي هر مرڪزي شهر ۾ علم ۽ ادب جو ميلو متو پيو هوندو هو. پر ارغونن جي دور ۾ سنڌي ادب کي ڪاپاري ڌڪ رسيو. سرڪاري طور پارسي ٻوليءَ جي حوصله افزائي ٿيڻ لڳي، ڏيهي عالمن بجاءِ، ارغونن وٽ شيراز، قندار، ڪابل ۽ ايران مان آيل عالمن جي همت افزائي ٿيڻ لڳي، قاضي قادن جو به، شروعاتي مددگار ۽ مرشد ٻائي هجڻ سبب ارغونن وٽ اثر رسوخ هيو، پر بعد ۾ ان به ٻاڻ کي غيراهم ۽ غير اختيار محسوس ڪندي، استعفيٰ ڏيئي مديني وڃي رهائش اختيار ڪئي. ان هوندي به سنڌ جي سڄاڻ طبقي ۽ عالمن سنڌي ادب جي اوسر لاءِ ٻاڻ پتوڙيو انهن حڪمرانن جي خوشنودي ڪرڻ ۽ انهن جي شان ۾ ثناگوئي ڪرڻ بجاءِ، پنهنجي مادري ۽ عوامي ٻوليءَ تائين ٻاڻ کي محدود رکيو. انهن شاعرن ، انسانيت جي ڀلائي، چڱائي ۽ ڪاميابيءَ جو درس سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي ڏيڻ جاري رکيو.

سنڌي ادب جي ارتقا ۽ اوسر لاءِ جن شخصيتن ٻاڻ ملهايو انهن مان ڪجهه هي آهن.

قاضي قادن

قاضي قادن جي خاندان جي باري ۾ سياسي جائزي ۾ ٻڌائي چڪا آهيون. ادبي طور هي صاحب سنڌيءَ جي بنيادي شاعرن مان هڪ آهي. هن سنڌي شاعريءَ ۾ ڪيترائي تجربا ڪري سڌارا آندا. اڄ جنهن رنگ ۽ ڍنگ سان سنڌي بيت اسان تائين پهتو آهي. ان ۾ قاضي قادن جو تمام گهڻو حصو آهي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

قاضي قادن جا شروع ۾ ڪل ست بيت مليا هئا. تازو هيرو ٺڪر تحقيق ڪري تقريبن هڪ سئو ڏهه بيت ڳولي هٿ ڪيا آهن، جيڪي فني لحاظ کان پنهنجي مٽ پاڻ آهن. بيتن ۾ تجنيس حرفي ۽ ماترائن جو بهترين نمونو استعمال ڪيو ويو آهي. قاضي قادن جي بيتن ۾ بي همت سست ۽ ڪاهل ماڻهن کي جدوجهد ۽ جاکوڙ جو درس ڏنل آهي. هن عام رعيت کي پنهنجي انداز فڪر سان اهو سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته ننڊ، نياڳ جي نشاني آهي. منزل ماڻڻ لاءِ جاڳڻو پوندو، من جون مرادون ماڻڻ لاءِ جاڳڻو پوندو. جاڳڻ ئي ڪاميابي جو پهريون ڏاڪو آهي. مثال طور :

ستو ڪي هٿ ساءِ، تو مي ڪَبر ڪڙي
وهڻ تِنائين ڪاءِ، جتي تنهنجو تڪيو

سُتو هُتو جاڳ، راتڙي پسيئه وهاڻيان
متئين تيوءِ ياڳ، پرين وسارڻ ۾ ڪر

قاضي قادن جو مطالعي سان ڳڻوڳڻ مشاهدو به وسيع هو. هو مسلسل چئن حڪمرانن سان قاضي جي عهدي تي رهي چڪو هو. تنهن ڪري هو حڪمرانن جي غلط فيصلن سبب عوام تي پوندڙ اثرن کان به واقف هو. هن پنهنجي زندگيءَ ۾ حڪومتي هوس خاطر هڪ ئي خاندان جي فردن کي وڙهندي به ڏٺو ۽ ارغوني لشڪر هٿان ڏيهي ماڻهن جو قتل عام به ڏٺو. هن همايون جي سنڌ ۾ اچڻ سبب هٿرادو ڏڪار جون تباهه ڪاريون به ڏٺيون هن بيت ۾ اهڙي ئي وايو منڊل جي عڪاسي ٿيل آهي.

توبهه ڪري نه باهڙي، باهڙي توبهه ڪرين،
ڪيهي سادي هٿ ۾، رڏي اُجاڙين.

مخدوم نوح رحه

مخدوم نوح رحه خدا جي پيارن ٻانهن مان هڪ هو. سندن ڪيل عرض، الله تعاليٰ وٽ تمام تڪڙو اگهامندو هو. روايت ۾ اچي ٿو ته پاڻ هڪ دفعي ڦرهيءَ کي ميٽڻ لاءِ واهه جي ڪناري وڃي ويٺا ته مٿن ڪشف نازل ٿيو. حضور صلي الله عليه وسلم جن ۽ حضرت علي رضه جن جي زيارت نصيب ٿي. پاڻ سڳورن مخدوم نوح جي ڦرهيءَ تي ڪجهه سٽون لکيون ۽ کين حڪم ڪيوته "اهوئي ڪافي آهي."

مخدوم نوح جي مريديءَ جو حلقو به وسيع هو. ماڻهو سندس حڪم جي پوئواري ڪرڻ ۾ خوشي ۽ ثواب محسوس ڪندا هئا. جڏهن همايون بادشاهه کي سيوهڻ کان روهڙي وڃڻ لاءِ ٻيڙين جي ضرورت پئي ۽ ميربحرن شاهه حسن جي حڪم سبب انڪار ڪيو ته همايون مخدوم نوح رحه کان مدد گهري جنهن شاهه حسن جي حڪم خلاف همايون کي ٻيڙيون مهيا ڪري ڏنيون. جن وسيلي هو

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

سيوهڻ مان نڪري روهڙي پهتو.

مخدوم صاحب حق ۽ سچ چوڻ ۾ وڏو بيباڪ هو. مرزا باقيءَ جهڙي ظالم ۽ شڪي مزاج حڪمران کي بہ منهن تي چٽي ڏيندو هو. هن ئي اڪبر بادشاهہ کي سنڌ فتح ڪرڻ لاءِ دعا ڪئي هئي. ان مان لڳي ٿو تہ مخدوم نوح جو ارغون ۽ ترخان حڪمرانن جي پيٺ ۾ مغل حڪمرانن ڏانهن وڌيڪ لاڙو هو.

مخدوم نوح رحہ. سنڌيءَ سان گڏوگڏ عربي ۽ پارسي تي بہ ڪافي عبور رکندو هو. برصغير ۾ قرآن شريف جو، پارسي ۾ جيڪو پهريون ترجمو ڪيو ويو هو. اهو مخدوم نوح رحہ جي محنت جو ڦل هو. شاعري سان بہ سندس ڪافي لڳاءُ هو. هيٺيون شعر سندس جوڻي پڌايو وڃي ٿو.

پيئي جا پريات، سا ماڪ مَ ڀانئيو ماڻها،
روئــي ڇڙي رات، ڏســي ڏکـويـن کـي.

شاهہ ڪريم بلڙيءَ وارو

ارغون دور جو تمام وڏو شاعر شاهہ ڪريم بلڙي وارو آهي. شاهہ ڪريم متيارين جي شهر ۾ سن 1538ع ۾ جنم ورتو. پاڻ ننڍپڻ ۾ ئي شعر شاعري ڏانهن لاڙو رکندڙ هو. ان پنهنجي زندگيءَ جا تقريبن سترنهن سال ارغون دور ۾ گذاريا. ان پنهنجي لافاني ڪلام ۾ سَرمارئي ڳائي، ماروئڙن کي وطن جي حب کان آگاهي ڏني.

شاهہ ڪريم الله لوڪ ۽ وڏي مان مرتبي وارو هو. سنڌ جي اهم گادين مان سندس گادي بہ هڪ هئي. سندن پيري مريدي سموري سنڌ ۾ پکڙيل هئي. هن درس تدريس جو وسيلو پنهنجي شاعري کي بڻايو. سندس شاعري ۾ سچائي. حق پرستي ۽ انصاف پروريءَ جو پيغام ڏنل آهي.

ڪاٺياريون ڪٺن ڪن، عمر اڃا ڪپڙا،
جنــي جا تــرن ۾، ور تــا ويــڻ ســهــن.

پــاڻــيءَ مــٿــي جهــوپــڙا، مــورک اڄ مــرن،
دانهــون ڪـن مـٿـن، جيـئـڻ دم نـہ سـجاڻن.

سوئي هيڏانهن سوئي هوڏان سوئي من وَسي،
تي هين سـنـڌي سـوجهري، سـوئـي سـو پـسـي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ارغونن جي پڄاڻي

ظلم جي ابتدا جيان، ظلم جي انتها بہ حيرت انگيز ٿيندي آهي. وحشت جي انڌي گهوڙي تي سوار ٿي، تلوارن جي ٽڪرجڻ سبب ايرندڙ چمڪ ۾ سنڌ لاءِ رونما ٿيندڙ ارغون لشڪر جي پڄاڙي بہ هوبهو اهڙي ئي نظر اچي ٿي. تاريخ جا ورق ورائڻ مان سڌ پوي ٿي تہ بابر جي حشمت کان ڊڄي، ارغون پنهنجي ننگن جي اجهي لاءِ، سنڌ جي امن پسند عوام مٿان ظلم جا پهاڙ ڪيرائيندي، ڪيترن ئي مجبور انسانن کان اباڻا ڪک بہ کسي ورتا. پر اڄ اسان کي سنڌ جي ڪنهن بہ شهر ٺوڙي ڀِهراڙيءَ ۾ ڪٿي بہ ارغون ذات نالي سڏجندڙ ڪو هڪ چٹو بہ نظر نہ ٿو اچي.

حقيقت ۾ ارغونن جي انتها تہ ان ڏينهن تي چڪي هئي جنهن ڏينهن ارغونن جي اهم جرنيل مير فاضل وفات ڪئي هئي. ان ڪانپوءِ ٺيڪ انهن ڏينهن بعد شاهہ بيگ ارغون جي ظلمن کان بہ سنڌ واسين کي ڇوٽڪارو مليو. جنهن ڪانپوءِ شاهہ حسن پنهنجو دٻدٻو ۽ حڪمراني بحال رکڻ لاءِ مسلسل وڙهندو ۽ لڙندو رهيو. سندس سڄي زندگيءَ ۾ هڪ ڏينهن بہ اهڙو نظر نٿو اچي، جنهن ۾ هن وحشيءَ کي آرام ۽ سڪون ملي سگهيو هجي. اندروني يا بيروني جنگين سبب شاهہ حسن ڪڏهن بہ تلوار مياڻ ۾ ڪانہ وڌي. خاص طور همايون جي معزوليءَ کان پوءِ شاهہ حسن ٻن ٽپن ۾ اچي ويو،

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

تہ هو ڪنهن ُجي ٻيڙيءَ ۾ سوار ٿئي. هڪ طرف معزول بادشاهہ هيو، ٻئي پاسي شير شاهہ جو وڌندڙ دٻدٻو. نيٺ پنهنجي سياسي صلاحڪارن جي مشوري بعد، شاهہ حسن ايرندڙ طاقت کي سلام ڪرڻ ۾ پنهنجي بهتري ڄاڻي همايون خلاف محاذ ڪڙو ڪيو. هر گهٽ گهير تي همايون جي ڀرپور مزاحمت ڪئي. هڪ وطن، ثقافت ۽ تهذيب جي پيروڪارن ۾ اهو ڀهريون موقعو هيو جو سنڌ جي ڌرتيءَ تي اگهاڙيون تلوارون ڪٿي هڪ ٻئي سامهون ٿيا هيا. ان ڪان پوءِ انهن جي ايڪي ۽ اتحاد ۾ ڏار پوڻ هڪ فطري عمل هو. جتي شاهہ حسن، همايون کي ڪمزور ۽ هيٺو ڪرڻ خاطر سموري سنڌ ڀيلائي ڇڏي هئي، اتي سلطان محمود خان همايون کي مدد ڪندي پنج سئو خرار آن ۽ ٻيو گهڻو ڪجهہ ضرورت جو سامان همايون ڏانهن موڪلي خوشنودي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پاليسين ۾ فرق پئجي ويو. شاهہ حسن جنگي حڪمت عمليءَ جو مظاهرو ڪندي سندس رسد جا سمورا رستا روڪيندو رهيو ۽ اهو اعلان ڪرايو تہ جنهن بہ همايون جي مدد ڪئي تہ ان جي کل لهرائي ڀَهہ سان ڀرائي ويندي. پر سندس ٿي لشڪر جا بہ اهم مهندار همايون جي ڀرپور مدد ۽ سهائتا ڪرڻ لڳا. ٺٽي جي گورنري مرزا عيسيٰ ترخان کي سونپيل هئي،ان ٻڻ همايون جي بي انداز مدد ڪئي. همايون جڏهن سنڌ ۾ وڌيڪ ترسڻ پنهنجي خلاف سمجهيو تہ هن خراسان وڃڻ لاءِ سانباها ڪرڻ شروع ڪيا ۽ علي پور جي ڳوٺ ڪان درياهہ پار ڪرڻ چاهيو، جنهن لاءِ ڪيس ٻيڙين جي ضرورت پئي. پر مرزا شاهہ حسن علائقي جي ميربحرن کي منع ڪري ڇڏي هئي، تہ ڪو بہ همايون کي ٻيڙيون مهيا نہ ڪري. اها خبر جڏهن مرزا عيسيٰ ترخان کي پئي تہ هن اهڙي ورتاءُ جي ڪري شاهہ حسن کي سمجهائڻ گهريو. پر هي انهن انسانن مان هو، جيڪي هر ايرندڙ سج جا سلامي هوندا آهن. شاهہ حسن سندس هڪ بہ نہ ٻڌي ۽ پنهنجي فيصلي تي اٽل رهيو. نيٺ مرزا عيسيٰ ترخان، همايون لاءِ ٻيڙين جو بندوبست ڪيو. تاريخ طاهري ۾ اچي ٿو:

"مرزا عيسيٰ ترخان پنهنجي عزت ۽ بادشاهہ جي خدمت جو خيال رکندي اهو ڪي ڪيو جو بادشاهن جي خيرخواهہ بندن کي ڪرڻ گهرجي. هن ٻيڙيون، اٺ ۽ ٻيو سامان بادشاهہ وٽ ڏياري موڪليو ڪائنس ٻيو بہ جيڪي ٻڳو تنهن ۾ بہ ڪسر باقي نہ رهايائين. (1)

ٺٽي ۽ بکر ڪانپوءِ سيوهڻ جو قلعو اهم هو. ان قلعي جي سنڀاليندڙن همايون جي اچڻ جو ٻڌي، ويجهڙائي وارا سمورا باغ ۽ فصل ڀيلائي ڇڏيا ۽ مسلسل ستن مهينن تائين همايون خلاف محاذ ڪڙو ڪيون بيٺا رهيا. آخرڪار مجبور ٿي ڏڪار سبب بک وگهي مرڻ ڪان اڳ همايون بکر ڏانهن واپس وريو.

هڪ ڳالهہ جيڪا همايون جي اچڻ ڪان پوءِ واضح طور سامهون اچي ٿي، اها آهي ارغوني لشڪر ۾ اندروني ڀيج ڊاهہ ۽ قومي هڪ جهڙائيءَ جي نہ هجڻ جي.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

همايون کي ترخان ۽ ڪوڪلتاش قبيلن جي سردارن تہ ڀرپور مدد ڪئي. پر سيوهڻ جي قلعي جي مهنداري جيئن تہ ارغونن جي هٿ هيٺ هئي، تنهنڪري همايون کي سخت مزاحمت کي منهن ڏيڻو پيو.

شاهہ حسن جيئن تيئن ڪري همايون جي شڪل ۾ آيل ان طوفان سان منهن ڏيڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. پر ان طوفان ارغون لشڪر جي دلين ۽ ذهنن مان هڪ ٻئي لاءِ محبت ۽ پنهنجائپ وارو جذبو ختم ڪري ڇڏيو. جنهن جذبي تحت انهن سنڌ، ملتان ۽ ڪڇ تي ڪاهون ڪيون هيون ۽ فتح حاصل ڪئي هئي.

همايون کي جنهن بہ مدد ڪئي انهن سمورن جي ڄاڻ شاهہ حسن کي پئجي چڪي هئي. سنڌين کي تہ مختلف سزائون ڏيئي ان پنهنجو دٻدٻو بحال رکيو ۽ پنهنجن هم وطنن کي سزا ڏيڻ سياسي مصلحت جي خلاف سمجهيو. پر انهن تان سندس اعتماد ختم ٿي ويو. شاهہ حسن کي جيئن تہ ٻِنائي اولاد ڪونہ هئي، تنهن ڪري خانداني طور سندس حڪمرانيءَ جو ڪوبہ والي وارث نہ هو. سندس لاءِ ان کان سواءِ ٻيو ڪو بہ رستو ڪو نہ هو تہ سنڌ واسين سان پنهنجو رويو نرم ۽ پنهنجائپ وارو رکي. شاهہ حسن ڏيهي ماڻهن تي ٻاجهہ ڀريو هٿ رکيو. انهن کي حڪومتي مشينري ۾ شامل ڪيو. فوجي لشڪر ۾ تہ سنڌ واسي اڳ ئي شامل ٿي چڪا هئا، ان کان پوءِ ٺٽي جي گورنري بہ سنڌين کي ملي. ٺٽي پرڳڻي تي "عربي گاهي" کي مقرر ڪيائين ۽ حڪومتي ڪاروبار هلائڻ لاءِ سهڪاري طور اسماعيل ٻيٺار کي ساڻس مقرر ڪيو.

ارغونن ۽ ترخانن کي چيڙائڻ لاءِ اهو عمل ڪافي هو. ان ڪانپوءِ سمورا امير متحرڪ ٿي ويا ۽ لڪ ڇپ ۾ شاهہ حسن کي قيد ڪرڻ لاءِ سازشون ڪرڻ لڳا. ان سلسلي جي پهرين گڏجاڻي مير شاهہ محمود بيگ جي جاءِ تي ٿي، جنهن ۾ سمورا باغي امير گڏجي،

"ٻالهہ جي چڱائي ۽ برائي آڏو رکي، مرزا جي نوڪرن ۽ خاص خليفن جي شڪايت ڪرڻ لڳا ۽ کليو کلايو ظاهر ڪيائون تہ اسان کي جلاوطن ٿيڻ گهرجي، يا هنن ماڻهن کي دفن ڪرڻ گهرجي. هونءَ تہ چڱو ائين ٿو ڏسڻ ۾ اچي تہ جنهن صورت ۾ مرزا شاهہ حسن فالج ۾ گرفتار آهي ۽ سواريءَ جي پڻ طاقت ڪانہ اٿس ۽ مخفي ۾ گهمي ٿو ۽ اسان سندس قلعي ۾ پنهنجا فرزند مقرر ڪيا آهن، تنهنڪري جيڪي بہ نامناسب ماڻهو وٽس اچي جمع ٿيا آهن تن سڀني کي قتل ڪري ڇڏڻ گهرجي." (2)

انهن ڏينهن ۾ عربي گاهي جي پٽ هڪ ارغوني حاملہ عورت کي ڌڪ هڻي سندس ٻار ڪيرائي وڌو. جنهن تي ارغونن تمام گهڻو گوڙ ڪيو ۽ باربار شاهہ حسن وٽ دانهين پئي ٿيا. نيٺ شاهہ حسن ٺٽي جي شيخ الاسلام شيخ ميرڪ پورانيءَ ڏانهن خط لکيو:

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

"شريعت مطابق فيصلو ڪريو. جيڪو سزا جو حقدار هجي ان کي سزا ڏيو." ۽ پاڻ ڏوليءَ ۾ چڙهي نصرپور هليو ويو. جتي پڻ هن پنهنجا اعتماد جوڳا ماڻهو مقرر ڪري ارغون ۽ ترخان اميرن کي پاسيرو ڪري ڇڏيو. جنهن ڪانپوءِ وري بکر پهتو. شاهه حسن بکر جي قلعي ۾ موجود هو ته مٿين گڏجاڻيءَ مان ڪجهه ماڻهو اٺي مرزا شاهه حسن کي گرفتار ڪرڻ لاءِ روانا ٿيا. پر شاهه حسن ديوان خاني جي پٺئين در مان نڪري سن هليو ويو. جتي ڪيس سڌ پئي ته بکر ۾ مير شاهه محمود بيگلار، ارغونن، ترخانن ۽ ڏيهي ماڻهن کي گڏ ڪري بغاوت جو اعلان ڪيو آهي. شاهه حسن پنهنجا ماڻهو موڪلي شاهه محمود کي سن پهچڻ جو حڪم ڪيو. شاهه محمود پاڻ ۾ همت نه پاتئين، بغاوت جو خيال دل مان ڪڍي سن اچي پهتو.

بکر جيان ٺٽي جا امير به باغي بڻجي ويا ۽ سمورن اميرن شاهه حسن بجاءِ پاڻ کي حڪمران سمجهڻ شروع ڪيو. انهن پهريون اهو ڪم ڪيو، جو ٺٽي جي نگران عربي گاهي اسماعيل پيٺار ۽ ٻين سندن حمايتن کي قتل ڪري شاهه حسن جي گهر وارِيءَ ماهه بيگم کي قيد ڪري ڇڏيو. جن ڪانپوءِ هڪ گڏجاڻي ڪري انهن پاڻ مان ڪنهن هڪ کي سردار چونڊڻ لاءِ ويچار ڪيو. جنهن ۾ انهن سمورن هڪ راءِ ٿي، ڪنهن ارغون بجاءِ مرزا عيسيٰ ترخان کي پنهنجو حڪمران چونڊي ورتو.

هوڏانهن شاهه حسن ڪجهه ڏينهن سن ۾ ترسي جيئن ئي ٺٽي لاءِ روانو ٿيو ته ڪنهن خبر ڏنس ته ٺٽي جي ارغونن ۽ ترخانن به بغاوت ڪئي آهي، جنهن ڪري هو سن ۾ ئي ترسي پيو ۽ مير شاهه محمود کي ٺٽي جي گورنريءَ جو پروانو ڏيئي مرزا عيسيٰ کي گرفتار ڪرڻ جو حڪم ڏنو. مير شاهه محمود جيئن ئي ٺٽي پهتو ته جنگ ڪرڻ بجاءِ مرزا عيسيٰ جي بعيت ڪري سندس لشڪر ۾ شامل ٿي ويو.

شاهه حسن جو آخري مهرو سلطان محمود ئي باقي بچيو. هن ارغون ۽ ترخان قبيلن مان بنهه نااميد ٿي سلطان محمود ڏانهن قاصد روانو ڪيو. مير معصوم بکري لکي ٿو،

"مرزا شاهه حسن جڏهن سرڪشي ۽ بغاوت ۾ ارغونن جي جرئت ڏٺي، تڏهن بکر جي حڪومت جو پروانو سلطان محمود خان جي نالي جاري ڪري بکر ۾ رهندڙ ارغونن ۽ ترخانن جي ڪهڻ جو حڪم ڏنو. سلطان محمود خان اهو فرمان پنهنجي ماءُ کي ڏيکاريو ۽ سائس سمورو احوال به اوريو. والده ڪيس فرمايو ته بکر جي حڪومت توکي مبارڪ هجي، پر خبردار هنن ماڻهن جي قتل ڪرڻ ۾ تڪڙ نه ڪجانءِ. هنن ماڻهن کي قيد ڪري مرزا وٽ پهچاءِ جيئن مرزا جي راءِ شريف جي تقاضا هوندي اُنهيءَ موجب عمل ڪندو. سلطان محمود خان، مير جاني ترخان، احمد ترخان، حمزه بيگ ۽ مراد حسين بيگلار کي بکر ۾ رهندڙ ٻئي جماعت سان گڏ قيد ڪري پاڻ سان وٺي ويو. باقي يادگار محمد ڪوتوال، جيڪو مير شاهه محمود کي مخالفت لاءِ پڙڪائيندو هو، ان کي قتل ڪري ڇڏيو." (3)

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

ان وچ ۾ عربي گاهي جي همدردن، شاهه حسن کي عربي گاهي جي بي ڏوهه قتل ٿيڻ جي خبر ڏني ۽ خون جو بدلو وٺڻ جي اجازت گهري. ان سڄي بغاوت ۾ اهم ڪردار ادا ڪندڙ احمد ولي هو، جنهن کي گرفتار ڪيو ويو ۽ احمد وليءَ جي مائٽ علي حسن کي قتل ڪري سندس منڍيءَ کي نيزي ۾ ٽنگي سموري ڇاوڻيءَ ۾ گهمايو ويو.

سلطان محمود بکر جي ارغونن ۽ ترخانن کي گرفتار ڪري پاڻ سان وڏو ڪٽڪ ساڻ ڪيون شاهه حسن جي خدمت ۾ پيش ٿيو. سلطان محمود جو وڏو لشڪر ڏسي شاهه حسن ڏاڍو خوش ٿيو. اهو لشڪر ۽ سنڌين جو لشڪر جيڪو پاڻ سان گڏ هئس، ساڻ ڪري، پاڻ کي ڏوليءَ ۾ ڪٽائي ٺٽي تي حملي آور ٿيو. اها خبر مرزا عيسيٰ ترخان تائين به پهتي، جيڪو پڻ لشڪر ساڻ ڪري ٺٽي مان نڪري پيو ۽ "ساپاهه" ڳوٺ وٽ ٻنهي لشڪر آمهون سامهون ٿيا. جنگ لڳي، رت اڙهو. ڪيترائي انسان اقتدار جي چڪيءَ ۾ پيسجي ويا. خاص ڪري ٻنهي طرفن کان افغاني لشڪر ڪسجڻ لڳو. نيٺ "مرزا عيسيٰ ترخان ڳجهيءَ طرح سلطان محمود خان ڏي چوائي موڪليو ته اسين تمام لاچار ٿي ڪري هي قدم کڻي رهيا آهيون. روز هيترا ماڻهو ٻنهي طرفن جا پيا ناس ٿين سو ڇو؟ اڄ ته اسين روبرو ملي صلاح مصلحت ڪريون ۽ اڳتي لاءِ ڪا پڪي رٿ ڪري ڇڏيون." (4)

سلطان محمود جيڪو پڻ دولت ۽ حڪمراني حاصل ڪرڻ جي هوس خاطر شاهه حسن سان گڏ هو، تنهن اهو موقعو غنيمت سمجهي، رات جي انڌيري ۾ وڃي مرزا عيسيٰ سان مليو. رات جي ڪاري چادر ۾ ڏڪيل اهو ناهه، جيستائين نروار ٿئي، ان کان اڳ امير سلطان ۽ امير ابوالخير سوڍن جو لشڪر ساڻ ڪري، مخالف ڌر جي چونڪيءَ تي راتاهو هنيو، جنهن ۾ تمام گهڻن ترخانن ۽ ارغونن جا پساهه پورا ٿي ويا ۽ انهن جا ڌڙ سسين کان ڌار ڪيا ويا، منڍين کي نيزن ۾ ٽنگي شاهه حسن آڏو پيش ڪيو ويو. پنهنجن هم وطنين جو اهڙو حال ڏسي شاهه حسن جي اکين مان ڳوڙها وهي پيا.

وچهه ڏسي سلطان محمود خان شاهه حسن آڏو صلح جي ڳالهه چوري ۽ شيخ عبدالوهاب، مرزا عيسيٰ ترخان پاران خطائن جي معافي گهري، آخرڪار صلح ٿيو. اهڙيءَ طرح ٺٽي جي ڌرتي رت جي ريج کان بچي وئي، ٻنهين ڌرين جا قيدي آزاد ڪيا ويا، ماهه بيگم جيڪا مرزا عيسيٰ وٽ قيدڻ بڻيل هئي، سا به آزاد ڪئي وئي، جيڪي سلطان محمود بکر مان ارغون ۽ ترخان قيدي ڪيا هئا اهي به موت جي منهن مان بچي ويا. امن امان بحال ٿيو، ماڻهن جي منهن تي مرڪون موٽي آيون. ڌن ۽ دولت جا لالچي ناهه مطابق، خاموشيءَ سان شاهه حسن جي مرڻ جو انتظار ڪرڻ لڳا. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ شاهه حسن جي طبيعت خراب ٿي وئي. شيخ عبدالوهاب، جيڪو شاهه حسن جو خاص حڪيم هو، ان جي صلاح موجب، ڪيس

آرام لاءِ سيوهڻ پٺي نيو ويو تہ "علي پور" ڳوٺ وٽ سندس روح جو پکي اڏامي ويو.

شاهہ حسن جي موت بابت اڪثر راءِ اها آهي تہ هو فالج جي مرض ۾ مبتلا هو. تنهن ڪري ڪنهن بہ وقت سندس موت مهمان ٿي پئي سگهيو. پر حقيقت ان جي ابتڙ آهي. اهو موت اڄ بہ تحقيق طلب آهي، جو تہ تاريخ طاهري ۾ ٻن جاين تي اهڙا اشارا ملن ٿا. جيڪي باقي تاريخن کان مختلف آهن. منهنجي ويجهو تاريخ طاهري جي راءِ مضبوط ۽ وزندار آهي، جو تہ شاهہ حسن پڇاڙيءَ وارا ڏهاڙا ٺٽي ۾ ترسيل هو. ان حقيقت بابت ٺٽي جو عوام ئي بهتر ڄاڻي سگهي ٿو ۽ سيد طاهر نسياني بہ ٺٽي جو رهندڙ ۽ ٺٽي جي تاريخ تي ڪم ڪندڙن مان هڪ آهي. هو لکي ٿو:

"ڪن جو چوڻ آهي تہ ڪيس بيماريءَ ۾ زهر ڏنو ويو، تنهنڪري سندس موت واقع ٿيو. (5)

زهر ڏيڻ بابت الزام ماهہ بيگم تي هنيون ويو، جيڪا شاهہ حسن جي گهر واري هئي ۽ ڪجهہ وقت اڳ مرزا عيسيٰ خان ترخان وٽ قيدڻ جي حيثيت سان رهيل هئي. ان وچ ۾ ماهہ بيگم ۽ مرزا عيسيٰ ترخان جا لاڳاپا تمام ويجهڙائيءَ وارا ٻڌجي ويا، ايتري قدر جو جڏهن سلطان محمود خان شاهہ حسن جو لاش بکر کڻي هلڻ جي اجازت گهري تہ ماهہ بيگم انڪار ڪيو ۽ لاش کڻي ٺٽي لاءِ رواني ٿي ۽ اِجا بہ اهم ڳالهہ تہ ڪجهہ وقت رکي ماهہ بيگم، مرزا عيسيٰ سان شادي ڪري ڇڏي. انهن واقعن مان لڳي ٿو تہ ماهہ بيگم بہ مرزا عيسيٰ ترخان جي رنگ ۾ رنگجي چڪي هئي. خير، شاهہ حسن جي موت کانپوءِ سنڌ ارغونن هٿان نڪري، ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي. لڪيءَ کان هيٺ وارو پرڳڻو مرزا عيسيٰ ترخان جي حصي ۾ ۽ لڪيءَ کان مٿي بکر وارو پرڳڻو سلطان محمود خان جي هٿ هيٺ رهيو.

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

مددي ڪتاب

ٻ ارغون حڪمران ۽ هزارين سنڌين جو رت

1- تاريخ معصومي ص 150
2- تاريخ معصومي ص 153-154
3- تاريخ سنڌ - حصو چوٿون ص 22
4- لب تاريخ سنڌ ص 67
5- سمن جي سلطنت ص 51
6- تاريخ سنڌ، محمد صديق مسافر ص 25
7- مير معصوم بکري ص 68
8- تاريخ معصومي ص 161
9- تاريخ معصومي ص 162
10- تاريخ معصومي ص 163
11- مير معصوم بکري ص 69
12- تاريخ سنڌ حصو چوٿون ص 23
13- تاريخ طاهري ص 68-69
14- تاريخ طاهري ص 70
15- بيگلارنامو ص 10
16- تاريخ سنڌ حصو چوٿون ص 40
17- تاريخ سنڌ حصو چوٿون ص 40
18- تاريخ معصومي ص 193
19- تاريخ معصومي ص 199
20- تاريخ معصومي ص 200
21- تاريخ سنڌ حصو چوٿون ص 55
22- همايون نامو ص 51
23- جنت السنڌ ص 391
24- تاريخ سنڌ حصو چوٿون ص 86

ارغونن جي دور ۾ سنڌين جو سياسي شعور

1 ـ مظهر شاهجاني: يوسف ميرڪ ص 112
2 ـ ساڪيو: يوسف ميرڪ ص 112
3 ـ ڏيئي ڏنب ڏڻ: دادا سنڌي ص 87

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

4 ـ تحفة الڪرام: مير علي قانع صـ 320
5 ـ تاريخ قمدن سنڌ: مولائي شيدائي صـ 509
6 ـ تاريخ معصومي: مير معصوم بکري صـ 154
7 ـ تحفة الڪرام: مير علي شير قانع صـ 353
8 ـ تحفة الطاهرين: مير علي شير قانع صـ 85
9 ـ تحفة الڪرام: مير علي شير قانع صـ 354
10 ـ تذڪره صوفياء سنڌ: اعجاز الحق قدوسي صـ 331
11 ـ تاريخ معصومي: مير معصوم بکري صـ 156 ـ 157
12 ـ سنڌ جي عالمن جا سونهري عارناما: دادا سنڌي صـ 58
13 ـ تاريخ معصومي: مير معصوم بکري صـ 163
14 ـ مير معصوم بکري: سيد حسام الدين راشدي صـ 94
15 ـ تاريخ طاهري: محمد طاهر نفسياني صـ 85
16 ـ تاريخ طاهري: محمد طاهري نفسياني صـ 95
17 ـ تاريخ طاهري: محمد طاهري نفسياني صـ 95
18 ـ مظهر شاهجهاني: يوسف ميرڪ صـ 168
19 ـ مير معصوم بکري: حسام الدين راشدي صـ 96

ارغون دور جو سماجي، اقتصادي ۽ انتظامي جائزو

1- ابن بطوطہ سفرنامو صـ 36
2- مولائي شيدائي جنتہ السنڌ ص 391
3- حسام الدين راشدي، مير معصوم بکري صـ 95
4- تاريخ معصومي صـ 207
5- طاهر نفساني، تاريخ طاهري صـ 82
6- تاريخ معصومي، مير معصوم بکري صـ 215
7- تحفة الڪرام مير علي تير قانع صـ 163

ارغونن جي پڄاڻي

1 ـ تاريخ طاهري: سيد طاهر محمد نسياني ص 98
2 ـ تاريخ معصومي: مير معصوم بکري، ص 230
3 ـ ساڳيو ص 230
4 ـ تاريخ سنڌ: محمد صديق مسافر ص 85
5 ـ تاريخ طاهري: سيد طاهر محمد نسياني ص 102

نئون نياپو اڪيڊمي
جا مارڪيٽ ۾ موجود ڪتاب

ورثو: تهذيب جي بڻ بنياد جي ڳولا (سفرنامو) مائيڪل ووڊ ـ قيمت: 200 رپيا

اتهاس جا آواز ـ سنڌيڪار ۽ سهيڙيندڙ: انعام شيخ ـ قيمت: 150 رپيا

تاريخ جي ڪنهڙي ۾ ـ (تاريخ/تحقيق) اڪرام ساگر عباسي ـ قيمت: 40 رپيا

آخر فتح عوام جي ٿيندي ـ (انٽرويوز) مير مرتضيٰ ڀٽو ـ قيمت: 60 رپيا

سنڌوءَ جي سفر ڪهاڻي ـ (سفر نامو) قيمت: 200 رپيا

هڪ ڇوڪري هئي ـ (ڪهاڻيون ۽ ناول) ڪرشن کٽواڻي ـ قيمت: 100 رپيا

درد هڪ پيار جو ـ ترجمو: سندري اتم چنداڻي ـ قيمت: 100 رپيا

وارڊ نمبر ڇهون ـ (ڪهاڻيون) انتون چيخون ـ قيمت: 100 رپيا

صديءَ جو سفر ـ (ڪهاڻيون) طارق قريشي ـ قيمت: 45 رپيا

نئون نياپو جا ڇپجڻ ۾ پڙا ٿيل ڪتاب

سنڌ ارغون دور ۾ ـ (تاريخ/تحقيق) اڪرام ساگر عباسي ـ قيمت: 30 رپيا

منهنجي زندگيءَ ۾ آيل عورتون ۽ مرد ـ خشونت سنگهه ـ قيمت:50 رپيا

گيتانجلي ـ رابندرناٿ ٽئگور ـ سنڌيڪار: ڊاڪٽر گل ـ قيمت: 50 رپيا

هِن پار هان هُن پار تون ـ (ڪهاڻيون)ڪرشن کٽواڻي ـ قيمت: 50 رپيا

جلد ايندڙ ڪتاب

شاهه عبداللطيف ڀٽائي: فن، فڪر ۽ شخصيت ـ جديد مطالعو ـ ادا قاضي ـ قيمت:30 رپيا

ميٽا مورفسس : فرانز ڪافڪا/ ڊاڪٽر گل ـ قيمت: 50 رپيا

عربن جي مختصر تاريخ : فلپ ڪي هٽي / خالد اسماعيل خاصخيلي

ڪلي ۽ وساري ڇڏڻ جو ڪتاب: ميلان ڪنڊيرا / خالد اسماعيل خاصخيلي

وي.پي.. گهرائڻ لاءِ لکو:

4/24 رحمان ڪورٽ، تبت سينٽر ڪراسنگ، ايم اي جناح روڊ ڪراچي74400

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

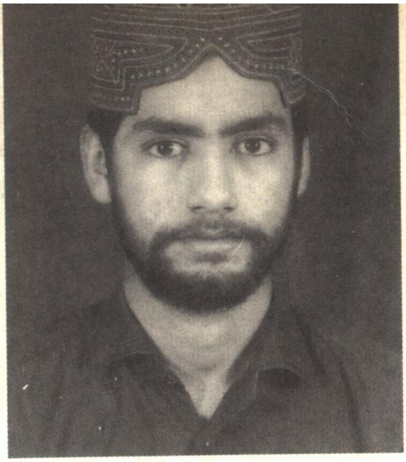

اڪرام ساگر عباسي هڪ اهڙو نوجوان تاريخدان آهي. جنهن سنڌ جي تاريخ تي گهري نظر رکندي سنڌ جي روشن مستقبل لاءِ تاريخ مان نيون راهون ۽ نوان پيچرا ڳوليا آهن. جن ۾ سنڌ جي عظمت ۽ سنڌين جي شجاعت بيان ٿيل آهي. هن نوجوان کي سنڌ سان بيحد محبت آهي ۽ اهائي محبت کيس سنڌ لاءِ اُتساهيندي رهي ٿي. علم، ادب ۽ تاريخ سان چاهه کيس ورثي ۾ مليو آهي- هُو سنڌ جي سياسي تاريخ جو ڄاڻو، تاريخ سان چاهه ۽ تاريخ جو شعور سندس مطالعي جو مظهر آهن. هي ڪتاب، "سنڌ ارغون دور ۾" به سنڌ جي تاريخ جي هڪ اهم باب تي روشني وجهي ٿو. دعا آهي ته، اسان جو هي دوست ائين ئي سنڌ جي تاريخ تي ڪم ڪندو رهي.

امام راشدي

پير جو ڳوٺ- نئون ديرو

S.P.H

سنڌ ۽ ڪاٺياواڙ پبلشرز ڪراچي

Rs.50/=

www.sindhsalamat.com books.sindhsalamat.com

پڙهندڙ نَسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪَ ”لُڙهندَڙ نَسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪائُو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوُٽر جيِ دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نَسل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَ نَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طَرَح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، بَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾ پَنَ ڪا خُصوصي ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَمَلَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.
... ...
جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛
... ...
ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ جڻ گوريلا آهن........
... ...
هي بيتُ اَٿي، هي بَمر- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَر جو ساٿي آ،
جنهن رِڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ -

اِن حسابَ سان اڄڪالهہ جي پاڙهن جي مڙهڻ تہ "هاٿي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڄڪالهہ جي نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن ڪي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي چوي چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽل گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪرِ پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

سنڌ سلامت

www.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت جو مشن ۽ مقصد سنڌي ٻوليءَ جي ڊجيٽلائيزيشن ۽ پکيڙ کي وسيع ڪرڻ آهي ۽ پڻ دنيا سان گڏ سنڌس رفتار سان هلڻ جو سانباهو آهي، ڇو تہ تاريخ هميشہ انهن قومن جو احترام ڪيو آهي جن پنهنجي علمي سرمائي جي حفاظت ڪئي آهي. سنڌ سلامت پڻ پنهنجي ٻوليءَ جي بقاء خاطر سنڌي ٻوليءَ ۾ لکيل قيمتي ۽ ناياب ورثي کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ ۽ ان کي نہ رڳو محفوظ رکڻ پر پنهنجي اديبن، ليکڪن، محققن ۽ شاعرن جي علم، هنر ۽ تخليقن کي ڊيجيٽلائيز ڪندي دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ موجود سنڌين تائين مفت ۾ آسانيءَ سان پهچائڻ جو عزم ڪيو آهي.

اسان جي خواهش هئي تہ سنڌي مواد تي مشتمل هڪ اهڙو ڪتاب گهر قائم ڪجي جتي هر موضوع تي مشتمل ڪتاب موجود ملن. ڪتابن کي ڳولڻ ۽ ڊائونلوڊ ڪرڻ آسان هجي ۽ اينڊرائيڊ سميت آئي فون يا ونڊوز آپريٽنگ سسٽم سميت هر قسم جي ڊوائيس تي آساني سان آن لائين پڻ پڙهي سگهجي.

۽ اهو سڀ ”سنڌ سلامت ڪتاب گهر“ ذريعي ئي ممڪن ٿي سگهيو.

اميد تہ سنڌ سلامت ڪتاب گهر ذريعي سموري دنيا ۾ موجود سنڌي نہ صرف ڀرپور لاڀ حاصل ڪندا پر سنڌ سلامت ڪتاب گهر کي وڌيڪ فائديمند بنائڻ لاءِ پنهنجو ڀرپور ساٿ نڀائيندا.

books.sindhsalamat.com

سنڌ سلامت ڪتاب گهر جي اينڊرائيڊ ايپليڪيشن پلي اسٽور جي هن لنڪ تان ڊائونلوڊ ڪريو:

https://play.google.com/store/apps/details?id=com.sindhsalamat.book